

The Impact of Ibn Mas'ūd's Codex on the Formation of Kufan Grammatical Thought: A Case Study of Grammatical Innovations in al-Farrā's Ma'ānī al-Qur'ān

Mohammad Saeed Bilkar^{1✉}, Mahdiar Shirazi Farashah²

1. Corresponding Author, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran, Email: ms.bilkar@ut.ac.ir

2. Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, Email: mahdiar.shirazi@modares.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 5 March 2025
Received in revised form:
1 April 2025
Accepted: 24 April 2025
Available online: 5 March 2025

Keywords:
Ibn Mas'ūd's codex,
Kufan school,
al-Farrā',
Ma'ānī al-Qur'ān,
Arabic grammar.

ABSTRACT

Objective: This study investigates the influence of the Qur'anic codex of 'Abd Allāh ibn Mas'ūd on the development of the Kufan grammatical school, focusing on the innovative grammatical views of al-Farrā' (d. 207 AH) in his work Ma'ānī al-Qur'ān. The significance of this research lies in showing how non-canonical Qur'anic codices, particularly Ibn Mas'ūd's, shaped the divergence of Kufan grammar from the Basran school.

Method: Employing a documentary and comparative method with qualitative content analysis, the study examined Ma'ānī al-Qur'ān and analyzed more than 400 direct references by al-Farrā' to Ibn Mas'ūd's codex. The grammatical rules derived from these references were identified and compared with the positions of the Basran grammarians.

Results: The results revealed that al-Farrā', drawing on Ibn Mas'ūd's readings, established and reinforced several distinctive grammatical rules, including: considering the conjunction wa as redundant (wa muḥama), equating the preposition 'alā with bi- and li-, permitting the construction idāfat al-shay' ilā nafsihi (genitive annexation of a word to itself), allowing accusative case based on praise or dispraise of an indefinite noun, and deriving kulā and kiltā from kull. A notable example is his use of Ibn Mas'ūd's reading to justify the redundant wa in verses such as Q. 39:73 and Q. 21:97. These innovations not only influenced later Kufan grammarians but also extended into exegetical discourse.

Conclusions: Ibn Mas'ūd's codex played a foundational role in shaping Kufan grammar, particularly through al-Farrā's works. It enabled him to introduce novel grammatical rules that sharply contrasted with Basran positions, underscoring the Kufans' reliance on non-canonical readings in reconstructing Arabic grammar. The study highlights the central role of early Qur'anic codices in the evolution of linguistic sciences and suggests future research should examine the long-term influence of Ibn Mas'ūd's codex on Arabic grammar and linguistics after al-Farrā's era.

Cite this article: Bilkar, M.S., & Shirazi Farashah, M. (2025). The Impact of Ibn Mas'ūd's Codex on the Formation of Kufan Grammatical Thought: A Case Study of Grammatical Innovations in al-Farrā's Ma'ānī al-Qur'ān. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 269-312. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.19600.1272>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.19600.1272>

Introduction

The development of grammatical theories in the Basran and Kufan schools played a pivotal role in shaping classical Arabic grammar, particularly concerning Qur'anic readings and unofficial codices. Among the most significant non-canonical codices is the Muṣḥaf of 'Abd Allāh ibn Mas'ūd, which held a prominent position in the Kufan grammatical tradition. This article aims to explore the influence of this Muṣḥaf, especially on the grammatical innovations of al-Farrā' (d. 207 AH) in his work Ma'ānī al-Qur'ān, and its contribution to the formation of distinct grammatical doctrines in the Kufan school. Al-Farrā' consistently relied on Ibn Mas'ūd's reading to justify and establish grammatical rules. Consequently, fundamental differences arose between the Basran and Kufan schools in their grammatical interpretations of the Qur'an.

Methodology

This study adopts a documentary and comparative analytical method to investigate the impact of Ibn Mas'ūd's codex on al-Farrā's grammatical positions. The research involves the systematic collection and examination of primary textual evidence from Ma'ānī al-Qur'ān. More than 400 explicit references by al-Farrā' to the reading of Ibn Mas'ūd have been analyzed to identify the ways in which this reading informed and shaped specific grammatical rules in the Kufan tradition. The study also compares these rules with those of the Basran school, aiming to assess the role of non-canonical readings in the broader development of Arabic grammar.

Findings

The findings indicate that al-Farrā' used Ibn Mas'ūd's reading as a foundational source for formulating and favoring several grammatical rules. The most notable among these are: the interpretation of the wāw of coordination (wa) as an expletive (zā'idah); the semantic interchangeability of the prepositions 'alā, bi, and li; the permissibility of idāfa (genitive construction) of a word to itself; accusative case marking based on context of praise or blame (madh/dhamm) in indefinite phrases; and the derivation of kullā and kiltā from kull. These rules significantly influenced both Kufan grammatical texts and exegetical works. A particularly prominent example is al-Farrā's application of Ibn Mas'ūd's reading to interpret the concept of wāw muḥamah (invasive or inserted wāw) in the Qur'an. This theory is especially relevant to certain Qur'anic verses - such as al-Zumar (39:73) and al-Anbiyā'

(21:97) - in which the wāw is considered redundant or syntactically inserted. Furthermore, regarding prepositions like 'alā, al-Farrā' relies on Ibn Mas'ūd's reading to support semantic shifts in prepositional meanings. In his analysis, he investigates the use of 'alā in the sense of bi and li, and elaborates on their functional equivalence in certain syntactic contexts.

Conclusion

This study demonstrates that the codex of Ibn Mas'ūd played a crucial role in the grammatical discourse of the Kufan school, particularly in the thought of al-Farrā'. By citing Ibn Mas'ūd's variant readings, al-Farrā' introduced a range of novel grammatical rules that diverged significantly from the Basran tradition. Examples include the notion of wāw muḥamah and the semantic conflation of the prepositions 'alā, bi, and li, which reflect a characteristically Kufan approach to grammatical reasoning. This research underscores the broader influence of pre-'Uthmānic codices and non-canonical Qur'anic readings on the evolution of Arabic grammar, revealing how Kufan grammarians continued to use these sources to reformulate and establish grammatical norms. The significance of Ibn Mas'ūd's codex in Kufan grammatical theory - especially when contrasted with Basran positions - warrants further investigation. The article concludes by recommending that future research should explore the long-term impact of Ibn Mas'ūd's codex on Arabic grammatical theory and its broader implications for Arabic linguistic thought beyond al-Farrā''s era.

تأثیر مصحف ابن مسعود بر شکل‌گیری آرای نحوی کوفیان؛ بررسی موردی ابداعات نحوی فراء در معانی القرآن

محمدسعید بیلکار^۱ و مهدیار شیرازی فراشاه^۲

۱. نویسنده مسئول، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، رایانامه: ms.bilkar@ut.ac.ir
۲. گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، رایانامه: mahdiar.shirazi@modares.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: پژوهش حاضر به بررسی تأثیر مصحف عبدالله بن مسعود بر شکل‌گیری آراء نحوی مکتب کوفه، با تمرکز بر ابداعات نحوی فراء (م. ۲۰۷ق) در کتاب معانی القرآن می‌پردازد. اهمیت این موضوع در آن است که قرائات غیررسمی و مصاحف پیشاعثمانی، به‌ویژه مصحف ابن‌مسعود، نقشی کلیدی در تمایز دیدگاه‌های نحوی کوفیان از بصریان ایفا کرده است.

روش: این تحقیق با رویکرد اسنادی - تطبیقی و تحلیل محتوای کیفی انجام شد. داده‌ها از کتاب معانی القرآن فراء استخراج گردید و بیش از ۴۰۰ ارجاع مستقیم او به مصحف ابن‌مسعود مورد بررسی قرار گرفت. سپس قواعد نحوی برگرفته از این قرائات‌ها شناسایی و با دیدگاه‌های مکتب بصره مقایسه شد.

یافته‌ها: نتایج نشان داد که فراء با استناد به قرائت ابن‌مسعود، چندین قاعده متمایز نحوی را تأسیس یا تقویت کرده است؛ از جمله: «زائده‌انگاری واو عاطفه (واو مقحمة)»، «یکسان‌پنداری مدلول حرف جر علی با باء و لام»، «جواز إضافة الشيء إلى نفسه»، «قاعده نصب بر اساس مدح یا ذم در حالت نکره»، و «انشعاب کلا و کلنا از واژه کل». نمونه بارز آن تحلیل فراء از آیات قرآن در پرتو قرائت ابن‌مسعود، مانند واو زائده در آیات زمر ۷۳ و انبیاء ۹۷ است. این نوآوری‌ها نه تنها در آثار کوفیان تثبیت شد بلکه در مباحث تفسیری نیز تأثیر گذاشت.

نتیجه‌گیری: مصحف ابن‌مسعود در تکوین نحو کوفی و به‌ویژه در آرای فراء، نقشی بنیادین ایفا کرده است. این مصحف به فراء امکان داد تا قواعد نوینی ارائه دهد که تفاوت‌های چشمگیری با مکتب بصره داشت و نشان‌دهنده اتکالی کوفیان بر قرائات غیررسمی برای بازسازی نحو عربی است. پژوهش حاضر بر اهمیت مصاحف غیررسمی در تحول علوم زبانی اسلامی تأکید دارد و پیشنهاد می‌کند که مطالعات آینده به بررسی تأثیرات بلندمدت مصحف ابن‌مسعود در نحو و زبان‌شناسی عربی پس از عصر فراء بپردازند.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۳

کلیدواژه‌ها:

مصحف ابن‌مسعود،

مکتب کوفه،

فراء،

معانی القرآن،

نحو عربی.

استناد: بیلکار، محمدسعید؛ و شیرازی فراشاه، مهدیار (۱۴۰۴). تأثیر مصحف ابن‌مسعود بر شکل‌گیری آرای نحوی کوفیان؛

بررسی موردی ابداعات نحوی فراء در معانی القرآن. *مطالعات قرائت قرآن*، ۱۳ (۲۴)، ۳۱۲-۲۶۹.

<https://doi.org/10.22034/qer.2025.19600.1272>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

در میان تألیفات متأخر در حیطة دستور زبان عربی، رشته تألیفاتی به چشم می‌خورد که در آن، نحویان به معرفی منابع خویش برای استنباط قواعد دستوری زبان عربی می‌پردازند. این کتب که موسوم به «أصول النحو» هستند، از منابع گوناگونی از جمله سماع، اجماع، قیاس، استصحاب، استدلال به عدم النظیر، استحسان، استقراء و... سخن گفته‌اند (سیوطی، ۲۰۰۶: تمام متن)^۱. در تمامی این منابع، اصلی‌ترین منبع نحوی در منابع سماع، که مهم‌ترین مورد در میان موارد فوق است، قرآن کریم معرفی شده است (همان: ۳۹). توجه به این نکته که قرآن برخوردار از قرائات مختلف می‌باشد، موهم این سوال است که چه نسبتی میان حجیت قرآن به‌عنوان مهم‌ترین منبع نحو و این قرائات وجود دارد؟ در پاسخ باید گفت که دانشمندان أصول النحو هر قرائتی را، اعم از متواتر، آحاد یا شاذ، قابل احتجاج نحوی دانسته و استناد به آن را جایز برشمرده‌اند (همان).

قرائت شاذ، علی‌رغم اختلافات موجود در تعریف آن (یوسف حمزة، ۲۰۰۲: ۹۳-۹۹)، مطابق مشهورترین تعریف، قرائتی دانسته می‌شود که فاقد یکی از سه شرط بیان شده توسط علمای متأخر علم قراءات برای قرائت صحیح است (سیوطی، ۱۹۷۴: ۲۵۸/۱). این شروط عبارت‌اند از: صحت سند، موافقت با رسم عثمانی و لو با احتمال و همخوانی با قواعد عربیت و لو به وجهی از وجوه (همان، ابن الجزری، بی‌تا، ۱۳/۱-۱۴)^۲. بر این اساس قرائات باقی‌مانده از مصاحف پیش‌عثمانی مانند قرائت ابن مسعود، ابی بن کعب، ابوالدرداء و... با صدق عنوان قرائت شاذ بر آنها، در ذیل منابعی قرار می‌گیرند که استناد به آنها در جهت استنباط قواعد نحوی شایسته است (همان: ۱۴/۱). گرچه

۱. آنچه بیان شد گزارشی از استقصای سیوطی از منابع نحوی در کتاب الاقتراح فی أصول النحو است. در مقابل، دانشمندان أصول النحو متقدم از عناوین دیگری برای طبقه‌بندی منابع نحوی بهره گرفته‌اند؛ به‌عنوان مثال ابن جنی از سه منبع «سماع، إجماع و قیاس» و ابوالبرکات ابن الأنباری از «نقل، قیس و استصحاب الحال» نام می‌برد (ابن جنی، بی‌تا، ۱۰۱/۱-۱۱۹). این دانشمندان منابع دیگری را که سیوطی آورده بود، مورد بحث قرار نداده و یا اینکه آن را نپذیرفته‌اند (به‌عنوان مثال ر.ک: همان: ۱۳۴/۱).

۲. ابن الجزری با فرق نهادن میان قرائتی که فاقد شرط موافقت با رسم المصحف باشد و قرائتی که فاقد دو شرط صحت سند یا موافقت با عربیت باشد، سه نوع قرائت را معرفی می‌کند (ابن الجزری، بی‌تا، ۱۵/۱) که بعدها با عنوان صحیح، آحاد و شاذ شناخته شدند. وی نمونه‌ای از قرائت ابن مسعود و ابوالدرداء که مخالف با رسم عثمانی است اما دو شرط دیگر را داراست، مثالی برای نوع دوم از انواع قرائت می‌داند (همان).

در مقام قرائت در نماز، با استدلال فقهی نمی‌توان به این دسته قرائات استناد نمود (سیوطی، ۲۰۰۶: ۳۹؛ افغانی، ۱۴۰۷: ۳۱-۳۲). با وجود اینکه در مقام نظر، نحویان متأخر از جایگاه قرائات شاذ در استنباط قواعد دفاع می‌کنند، با این حال در میان ایشان تلاشی برای شناسایی نقش این قرائات در شکل‌گیری قواعد نحوی مشاهده نمی‌شود و یا دست کم استناد به این قرائات در مقایسه با قرائات هفتگانه اندک است. گوا اینکه انگاره استنباط قواعد نحوی از قرآن در ابتدا شامل همه خوانش‌های قرآن اعم از آنچه بعدها با عنوان قراءات آحاد و شاذ معرفی شد، بوده است. اما پس از مدتی و با گسترش و تحکیم مصحف عثمانی به عنوان متن رسمی قرآن، این دیدگاه کمرنگ شده و از آن پس تنها قراءاتی که وفادار به رسم عثمانی تلقی می‌شوند به عنوان «قرآن» می‌توانستند منبعی برای استنباط قواعد اصیل نحوی باشند. همین امر است که باعث می‌شود «موافقت با قواعد عربیت» در گذر زمان به عنوان شرطی برای ارزیابی قراءات غیررسمی قرار گیرد. قراءاتی که در زمانی نه‌چندان قبل، خود مصدري برای استنباط این قواعد تلقی می‌شدند. این مدعا استوار بر شواهدی است که نشان می‌دهد نحویان متقدم دو مکتب کوفه و بصره بالأخص کوفیان، به مصاحف هم‌عرض با مصحف عثمانی و همچنین قرائات خلاف رسم‌المصحف به عنوان منبعی برای کشف قواعد نحوی توجه داشته‌اند. در این مقاله با نظر به معانی القرآن فراء به عنوان دریچه‌ای برای آشنایی با ویژگی‌های مکتب نحوی کوفه در سده دوم، نگاهی به برخی از این شواهد خواهیم داشت.

طرح مسئله: در میان مصاحف هم‌عرض با مصحف عثمانی، نسخی از مصحف عبدالله بن مسعود که تا پایان قرن دوم در میان قراء کوفه رواج داشته^۱ (برای مشاهده شواهد ر.ک پاکتچی، ۱۳۷۰: ۱۷۶۵)، علاوه بر تأثیر قابل توجه بر قاریان کوفی که برخی از آنها نظیر عاصم بن ابی النجود، حمزة بن حبيب زیات و ابوالحسن کسائی توسط ابن‌مجاهد در ذیل قراء هفتگانه قرار گرفته‌اند، مکتب نحوی کوفه را نیز تحت تأثیر قرار داده است. این تأثیر در استفاده مکرر یحیی بن

۱. به عنوان نمونه، از جمله اعلام قرن دوم که به تصریح دانشمندان علم قرائت مطابق قرائت ابن‌مسعود، قرآن می‌خواندند، می‌توان به حمران بن أعین (م. ۱۲۰-۱۳۰ق) و سلیمان بن مهران اعمش (م. ۱۴۸ق) اشاره نمود (دانی، ۱۴۲۸: ۲۷۰/۱ و ابن‌الجزری، بی‌تا، ۲۶۲/۱). در عبارت ابن‌الجزری در رابطه با حمران بن أعین آمده است: «وكان حمران يقرأ قراءة ابن مسعود ولا يخالف مصحف عثمان يعتبر حروف معاني عبد الله ولا يخرج من موافقة مصحف عثمان» (ابن‌الجزری: همان). این عبارت به نحو مشابهی در جامع البیان دانی و بدون بردن نامی از حمران دیده می‌شود که به نظر می‌رسد نظر به شباهت بسیار زیاد عبارات دانی و ابن‌الجزری، از متن دانی سقط شده است.

زیاد فراء (م. ۲۰۷ق)، برجسته‌ترین شخصیت نحوی کوفه، از مصحف و قرائت ابن مسعود در کتاب خود موسوم به معانی القرآن قابل مشاهده است. دفعات مراجعه فراء به مصحف ابن مسعود که بالغ بر ۴۰۰ مورد است (عرباوی، ۲۰۱۲: ۶۴)، نشان‌گر اهتمام قابل توجه مکتب کوفه به مصحف و قرائت ابن مسعود است. استفاده فراء از مصحف ابن مسعود گاه ناظر به ترجیح یک قرائت از متن مصحف عثمانی بر قرائتی دیگر است (Beck, 1948: All). مانند ترجیح قرائت «لئن لم ترحمنا ربنا» (به صیغه مخاطب ترحم و نصب رب به عنوان منادی) بر قرائت «لئن لم یرحمنا ربنا» (به صیغه غائب یرحم و رفع رب به عنوان فاعل) در آیه ۱۴۹ اعراف به این دلیل که ابن مسعود در قرائت خویش آیه را به صورت «قالوا ربنا لئن لم ترحمنا» خوانده که متعین در منادی بودن «ربنا» است (فراء، بی‌تا، ۳۹۳/۱). دیگر استفاده فراء از قرائت ابن مسعود در مقام تحلیل لغوی یک واژه است. وی با استناد به جانشین شدن واژه «مولی» به جای «ولی» در آیه «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا» (مائده: ۵۵) در قرائت ابن مسعود (همان: ۱۶۱/۱) و نیز جانشین شدن واژه «ولی» به جای «مولی» در آیه «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ» (محمد: ۱۱) در قرائت وی (همان: ۵۹/۳)، حکم به ترادف دو واژه «ولی» و «مولی» از نظر معنایی می‌نماید (همان). همچنین قرائت ابن مسعود در نزد فراء گاه در جهت تفسیر عبارات قرآنی کارایی دارد. فراء با ذکر قرائت ابن مسعود از آیه ۸۳ مائده به صورت: «وَالسَّارِقُونَ وَالسَّارِقَاتُ فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا» نتیجه می‌گیرد که مراد خداوند از «ایدی» در این آیه «ایمان» یعنی دست راست است. به همین جهت برخلاف عرف عرب که اعضای زوج بدن را به صورت مثنی می‌آورد، خداوند آن را همانند اعضای تکی بدن مانند قلب در آیه «فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا» (تحریم: ۴)، به صورت جمع آورده است (همان: ۳۰۶/۱-۳۰۷؛ برای مشاهده دیگر توجیهات در ارتباط با کاربرد مثنی به صورت جمع در قرآن کریم ر.ک بیلکار و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۴۹-۳۵۰ و برای مشاهده دیگر استفاده‌های فراء از قرائت ابن مسعود ر.ک: شاه‌پسند، ۱۳۹۷: سرتاسر مقاله). اما آن چه تاکنون از بهره‌گیری فراء از مصحف ابن مسعود مغفول مانده، استفاده فراء از مصحف ابن مسعود به عنوان منبعی نحوی در جهت «تأسیس» یا «ترجیح» یک قاعده نحوی است. پژوهش حاضر با تمرکز بر نقش قرائت ابن مسعود در «تأسیس» یا «ترجیح» قواعد نحوی از سوی فراء در جستجوی پاسخ به این پرسش است که مصحف ابن مسعود چه تأثیری بر شکل‌گیری آرای نحوی کوفیان داشته و چه سهمی در اختلافات این مکتب با مکتب بصره دارد.

پیشینه

پژوهش‌های صورت‌گرفته بر روی مصاحف کهن قرآنی گاه به بررسی‌های انجام شده بر روی نسخه‌های خطی به جای مانده از قرآن و بررسی ویژگی‌های آنها اختصاص دارد. دیگر پژوهش‌ها در زمینه مصاحف قرآنی، به تأثیر مصاحف کهن بر شکل‌گیری و سیر تطور قرائات و مکاتب نحوی می‌پردازد. در این بین مقالات ادموند بک حائز اهمیت است. او در سلسله مقالات خود با عنوان «بررسی تاریخ قرائت کوفی قرآن در دو قرن اول» که از سال ۱۹۴۸م تا ۱۹۵۳م به زبان آلمانی به نگارش درآمده، در ضمن بررسی تأثیر قرائت ابن مسعود بر قاریان و نحویان پس از خود مانند اعمش، کسائی، حمزة و فراء، قرائت کوفی قرآن را در دو قرن نخست مورد واکاوی قراردادده است. به طور کلی قرائت ابن مسعود در ساحت‌هایی از جمله تفسیر، قرائت و نحو بر مکتب کوفه تأثیرگذار بوده است. قسم نخست در مقاله رویکرد ادبی - معنایی به قرائات خلاف رسم مصحف در متون قرن سوم مطالعه موردی قرائت ابن مسعود در معانی القرآن فراء (فصلنامه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، آذر ۱۳۹۷) از الهه شاه‌پسند مورد توجه قرار گرفته است. نویسنده با محور قراردادن معانی القرآن فراء به این نتیجه دست می‌یابد که فراء در پی‌ریزی قواعد فهم خویش از قرآن توجه ویژه‌ای به مصحف ابن مسعود به‌عنوان ابزاری ادبی - معنایی داشته است (همان، ۱۳۹۷: سرتاسر مقاله).

قسم دوم از پژوهش‌ها درباره مصحف ابن مسعود به تأثیر آن بر قرائت قراء کوفی اختصاص دارد. مقاله دیگر از الهه شاه‌پسند و آلاء وحیدنیا با عنوان تأثیر عقیده «مذکر انگاری قرآن» بر قرائات هفت‌گانه (دوفصلنامه مطالعات قرآن و حدیث، شهریور ۱۳۹۷) روی دیگر کارکرد مصحف ابن مسعود را نشانه رفته است. این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه دستورالعمل «إِذَا تَمَارَيْتُمْ فِي الْقُرْآنِ فِي يَاءٍ أَوْ تَاءٍ فَاجْعَلُوهَا يَاءً وَذَكَّرُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ مُذَكَّرٌ» (همان: ۱۱۲) از ابن مسعود به‌عنوان یک اصل قرائی، بر قرائت قاریان مکتب کوفه یعنی حمزة، کسائی و عاصم تأثیرگذار بوده است (همان: سرتاسر مقاله). مقاله چالش‌های نحوی قرائت حمزه و خاستگاه تاریخی آن (فصلنامه مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، دی ۱۳۹۷) از روح‌الله نجفی به ریشه‌یابی غرایب نحوی قرائت حمزة پرداخته است و خاستگاه آن را به قرائت ابن مسعود پیوند می‌دهد. مقاله دیگری از وی با عنوان نقش مصحف «عبدالله بن مسعود» در شکل‌گیری و حجت‌یابی قرائت‌های کوفه (مطالعات قرآن و حدیث، اسفند ۱۳۹۷) به صورتی جامع‌تر شیوه‌های تأثیرپذیری قراء سه‌گانه کوفی از قرائت ابن مسعود را مورد ارزیابی

قرار داده است. مقالهٔ اهتمام حمزه به قرائات متفاوت ابن مسعود^۱ (Journal of Qur'anic Studies, May 2023) از رضوان رفعت البکری نیز به بررسی اثرپذیری قرائت حمزه از مصحف ابن مسعود پرداخته است.

قسم سوم پژوهش‌ها ناظر به تأثیر قرائت ابن مسعود بر آرای نحوی مکتب کوفه است. در این مجال مقالهٔ قراءه ابن مسعود وأثرها في الآراء النحوية للفراء (مجلهٔ البحوث والدراسات، صیف ۲۰۱۲م) از أحمد الشایب عرباوی حائز ذکر است. نویسنده در این مقاله به طور اجمالی به مواردی که فراء به قرائت ابن مسعود به‌عنوان یک منبع نحوی استناد نموده، پرداخته است. لازم به ذکر است که پژوهش فوق به قرائت ابن مسعود به‌عنوان منشأ ایجاد قواعد نحوی در نزد نحویان کوفه نپرداخته و به اهمیت مصحف ابن مسعود به‌عنوان وجه تمایز آرای نحویان کوفه و بصره اشاره جامعی نداشته است.

مقاله تأثیر قرائت ابن مسعود بر شکل‌گیری و تثبیت ایده «واو مقحمة» در میان نحویان کوفه از نویسندگان مقاله حاضر (چاپ شده در مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، بهار و تابستان ۱۴۰۳) یکی از مثال‌های تأثیر قرائت ابن مسعود بر شکل‌گیری یک ایدهٔ نحوی توسط فراء و تکمیل آن توسط دیگر نحویان کوفه را به تفصیل مورد بررسی قرار داده است. هدف از مقاله پیش‌رو و نیز وجه تمایز آن از پژوهش قبلی، اولاً بحث از دیگر قواعد نحوی است که تأسیس آن توسط فراء، در گرو قرائت ابن مسعود بوده است. همچنین نشان‌دهنده استفادهٔ نظام‌مند فراء در مواضع گوناگون از این مصحف غیررسمی است.

این مقاله در صدد پرده‌برداری از مصحف ابن مسعود به‌عنوان منبع نحوی پراهمیت در میان نحویان کوفه و عاملی جهت پیدایش آرای نحوی متفاوت از سوی نحویان کوفه در برابر نحویان بصره است. امری که در هیچ‌یک از موارد سابق، مسئلهٔ پژوهش نبوده است. از همین‌رو شاهد مثال‌های مورد استفاده در این مقاله، منحصر در مواردی است که قرائت ابن مسعود از قرآن کریم حکم علت تامهٔ پیدایش یک قاعدهٔ نحوی در میان نحویان کوفه را دارد و از ذکر مثال‌هایی که نحویان کوفه از قرائت ابن مسعود به‌عنوان مؤیدی بر قواعد نحوی استفاده نموده‌اند، اجتناب شده است.

ابن مسعود و جایگاه او در نحو و قرائت کوفه

ابو عبدالرحمن عبدالله بن مسعود بن غافل (برای شرح حال ر.ک: ابن سعد، ۱۴۱۰: ۱۱/۳؛ ابونعیم، بی تا، ۱/۲۴؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۲: ۳/۹۸۷، ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳/۲۸۰، ابن حجر، ۱۴۱۵: ۴/۱۹۸)، از جمله اصحاب فتوی^۱ در زمان پیامبر (ص) (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲/۲۵۴؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ۱۱/۲۱۴) و نیز صحابه حافظ قرآنی است که مطابق روایات اهل سنت، پیامبر (ص) به اخذ قرآن از ایشان سفارش نموده است (ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۴/۱۹۲-۱۹۳؛ مسلم، ۱۹۵۵: ۴/۱۹۱۳؛ سیوطی، ۱۴۲۱: ۱/۲۴۵). ابن مسعود از سال ۲۱ ق (طبری، بی تا، ۴/۴۴) به دستور خلیفه دوم برای نظارت بر بیت المال، عازم کوفه گردیده (ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳/۲۸۴) و به مدت ۸ سال در آن سامان اقامت داشت (بلاذری، ۱۴۱۷: ۶/۱۴۸). وی که به عنوان مرجع علمی و قرآنی شهر کوفه دارای حلقه‌ای برای آموزش قرآن بوده (بلاذری، همان: ۱۱/۲۱۴؛ ۱۹: ۲۱۹؛ ۲۲۱؛ ۲۲۲؛ ۲۲۸؛ ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۶۶)، طبق گزارشات فراوان، طریقه‌ای منحصر به خود در قرائت قرآن داشته که با مصحف عثمانی دارای تفاوت‌هایی بوده است. ابن عباس در جواب ابوالظبیان مبنی بر اینکه: «کدامیک از دو قرائت عبدالله بن مسعود و زید بن ثابت را ترجیح می‌دهی؟»، بیان می‌کند که قرائت ابن مسعود در نظر او ترجیح دارد (ابن سعد، ۱۴۰۱: ۲/۲۶۰؛ ابن حنبل، ۱۴۱۶: ۳/۱۳۴). در ماجرای احراق مصاحف و در مقابل تلاش‌ها برای نابود کردن مصحف ابن مسعود (ابن ابی داود، ۱۴۲۳: ۶۶-۶۷؛ ۷۰)، وی با استدلال به اعلیت خود نسبت به زید بن ثابت، از تسلیم مصحف خویش امتناع نمود (همان: ۷۷). ابن مجاهد در هنگام نام بردن از قراء کوفه بیان می‌کند که قرائت غالب در میان متقدمان اهل کوفه، قرائت ابن مسعود بوده است. بنا بر نظر او تا پیش از توحید مصاحف، قرائت رایج در میان کوفیان، قرائت ابن مسعود بود و پس از آن نیز با وجود الزام به قرائت رسمی، قرائت ابن مسعود همچنان در میان شاگردانش رواج داشت (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۶۶). رواج قرائت ابن مسعود در کوفه بنا بر نظر برخی تا اوایل قرن دوم وجود داشته و از آن پس و در نیمه دوم قرن دوم جز معدودی به قرائت

۱. افرادی که به عنوان صاحبان فتوا در زمان پیامبر (ص) شناخته می‌شوند، در گزارش‌های مختلف تفاوت دارند. ولی در همه آنها نام ابن مسعود دیده می‌شود. مثلاً ابن سعد در طبقات از ۵ تن نام می‌برد که عبارت‌اند از: علی بن ابی طالب [ع]، عبدالرحمن بن عوف، ابی بن کعب، عبدالله بن مسعود و ابوموسی اشعری (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۲/۲۵۴). بر خلاف او بلاذری از ۶ تن نام می‌برد. ۴ نفر از افراد پیش گفته یعنی: علی [ع]، ابن مسعود، ابی و ابوموسی اشعری و ۲ نفر دیگر که عبارت‌اند از عمر و زید بن ثابت (بلاذری، ۱۴۱۷: ۱۱/۲۱۴).

ابن مسعود پابندی نداشتند (پاکتچی، ۱۳۷۰). این در حالی است که با مراجعه به معانی القرآن فراء این باور تأیید می‌گردد که نُسخی از مصحف ابن مسعود تا پایان قرن دوم رواج داشته است (فراء، بی‌تا، ۱۱/۱؛ ۳۱؛ ۴۱؛ ۴۳؛ ۵۳؛ ۵۵؛ ۱۳۲/۳). در میان قاریان هفتگانه‌ای که ابن مجاهد به معرفی ایشان پرداخت، سه تن از قاریان یعنی عاصم، حمزة و کسائی، قاریان متأثر از قرائت ابن مسعود دانسته شده‌اند (پاکتچی، ۱۳۷۰؛ نجفی، ۱۳۹۷؛ سرتاسر مقاله، Albakri, 2023: AII) که این امر بی‌ارتباط با انتساب ایشان به شهر کوفه نیست. در این میان بیشترین تأثر از آن حمزة است، به طوری که در نظر برخی محققان قرائت حمزه حالت استاندارد شده قرائت ابن مسعود و محصول تقابل آن با مصحف رسمی است (Albakri, 2023: AII). از جمله مثال‌های تأثر قرائت حمزة از قرائت ابن مسعود می‌توان به قرائت وی از فعل «أَخْفِي» آیه «فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ» (سجده: ۱۷) به صورت فعل مضارع متکلم وحده دانست (نجفی، ۱۳۹۷: ۲۵۶-۲۵۷)؛ برخلاف دیگر قاریان که آن را به صورت فعل ماضی مجهول خوانده‌اند (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۵۱۶). دلیل قرائت وی را باید در قرائت ابن مسعود از این آیه یافت که فعل مذکور را به صورت «نُخْفِي» یعنی فعل مضارع متکلم مع الغیر خوانده است (فراء، بی‌تا، ۳۳۲/۲) و حمزة به منظور سازگار کردن آن به رسم عثمانی، آن را از حالت متکلم مع الغیر، به حالت متکلم وحده تغییر داده است (برای مثال‌های بیشتر ر.ک نجفی، ۱۳۹۷؛ سرتاسر مقاله).

علی‌رغم تصور رایجی که صرفاً کارکرد تفسیری و قرائی برای مصاحف هم‌عرض با مصحف عثمانی قائل است، اهتمام قابل توجه نحویان کوفه و در رأس ایشان فراء به مصحف ابن مسعود نشان‌دهنده اهمیت نحوی این مصحف در کنار اهمیت تفسیری و قرائی آن است. بیش از ۴۰۰ مورد ارجاع فراء در اثبات کتاب معانی القرآن به مصحف و قرائت ابن مسعود باعث شده سوره‌ای نباشد که فراء پیرامون آن سخن بگوید و اشاره‌ای به مصحف عبدالله در جهت ایضاح معنای آیه، استدلال به صحت یک قرائت یا حجیت بخشی به ساختاری مألوف در نزد عرب نداشته باشد (عرباوی، ۲۰۱۲: ۶۴). این حجم از ارجاع به قرائت ابن مسعود در کتاب معانی القرآن در مقایسه با دیگر قاریان نخستین نظیر ابی بن کعب و ابن عباس، که به شهادت تاریخ هر دو دارای مصحف مخصوص به خود بوده‌اند (ابن ابی داود، ۱۴۲۳: ۱۶۴ و ۱۸۷)، نشان‌گر عنایت فراء به خوانش ابن مسعود به‌عنوان مصحف مرجع در میان کوفیان است. پس از ابن مسعود، قرائت ابی بن کعب با حدود ۸۰ ارجاع در معانی

القرآن (عرباوی، ۲۰۱۲: همان) در جایگاه دوم قرار می‌گیرد که به وضوح بیان‌گر تفاوت جایگاه ابن مسعود با دیگر قاریان در نزد کوفیان است.

در این راستا شواهدی می‌توان یافت که اثر خوانش به خصوص ابن مسعود در شکل‌گیری رأی نحوی خاص را از سوی فزاء نمایان می‌سازد که در ادامه به نمونه‌های مرتبط اشاره می‌گردد.

مکتب نحوی کوفه؛ تاریخچه و سرآمدان

آن‌گونه که از گزارشات تاریخی برمی‌آید، پیدایش دانش نحو تحت تأثیر مستقیم پدیده اختلاط عرب و غیرعرب در جریان گرایش دیگر امم به اسلام بوده است (زبیدی، بی‌تا، ۱۱ و برای گزارش‌های بیشتر رک طنطاوی، بی‌تا، ۱۶-۱۷)؛ امری که نتیجه آن خطا یا «لحن» در اعراب بود که طبق نظر برخی نخستین بار در زمان پیامبر (ص) رخ داد (ابوالطیب، ۱۴۳۰: ۱۹). به تدریج و با گسترش فتوحات اسلامی این معضل رو به وخامت نهاد تا جایی که به تعبیر ابن خلدون ترس از میان رفتن ملکه عربیت و بسته شدن باب فهم قرآن و حدیث می‌رفت (ابن خلدون، ۱۴۰۱: ۷۵۴/۱ به نقل از طنطاوی، همان). این ترس علتی شد برای جلوگیری از چالش به وجود آمده با ثبت و ضبط قواعد اصیل زبان عربی که به اتفاق دانشمندان، نخستین بار به دست ابوالأسود دؤلی^۱ صورت گرفت (زبیدی، بی‌تا، ۱۱؛ ابوالطیب، ۱۴۳۰: ۲۰؛ قفطی، ۱۴۰۶: ۴۹/۱؛ ابن خلدون، ۱۴۰۱: همان). تولد علم نحو در سرزمینی بود که از نظر جغرافیایی بیشترین تلاقی زبان عربی و سایر زبان‌ها در آن دیده می‌شد (طنطاوی، بی‌تا، ۲۰). بصره نخستین شهری است که به عنوان پایگاهی برای رشد و تطور دانش نحو شناخته می‌شود که با سکونت ابوالأسود در آن شهر ارتباط مستقیم دارد^۲ (زبیدی، بی‌تا، ۲۱). حد فاصل میان ابوالأسود دؤلی (م. ۶۹ق) تا خلیل بن احمد (م. ۱۷۰ق) دوره نخست از ادوار چهارگانه تکوین نحو شمرده شده است (طنطاوی، بی‌تا، ۳۷). مطابق تقسیم‌بندی زبیدی (۳۷۹ق) در

۱. ابن‌شبه نام او را عمرو بن سفیان بن ظالم و جاحظ نام وی را ظالم بن عمرو بن سفیان گفته‌اند. نسبتش به «دُّیْل» یکی از رؤسای قبائل کنانه است. با وجود کسر همزه در «دُّیْل» اسم نسبت آن با فتح همزه «دؤلی» خوانده می‌شود. «دُّیْل» نام جانوری میان سمور و روباه است که یکی از رؤسای قبائل کنانه به جهت تملک این حیوان بدین نام مشهور گشته است (ابوالطیب، بی‌تا، ۲۰).

۲. وی متولی منصب قضاوت در شهر بصره بود (قفطی، ۱۴۰۶: ۵۴/۱).

طبقات النحویین چهار طبقه از نحویان مکتب بصره در این بازه زمانی قرار می‌گیرند^۱ (زبیدی، بی‌تا، ۴۶-۲۱). در میان شخصیت‌های تأثیرگذار نحو بصره سه چهره مهم یعنی ابوعمرو بن علاء، عیسی بن عمر و اخفش کبیر در طبقه سوم قرار دارند (همان: ۳۵-۴۰). همزمان با ورود جریان نحو بصری به طبقه پنجم یعنی طبقه خلیل بن احمد و اقران او، شاهد بروز و ظهور مکتب نحوی جدیدی در سرزمین عراق و پیدایش طبقه نخست از نحویان کوفه هستیم (همان: ۱۲۵). ابو جعفر محمد بن حسن رؤاسی (۱۷۳-۱۹۳ق) از شاگردان عیسی بن عمر (همان) و ابوعمرو بن علاء (قفطی، ۱۴۰۶: ۱۰۵/۴) نخستین کسی است که با آوردن دانش بصریان به کوفه مکتب نحوی کوفه را پایه‌گذاری کرد (همان: ۱۰۷؛ افغانی، بی‌تا، ۴۱). برای وی کنی از جمله الفیصل، التصغیر و معانی القرآن شمرده شده که مورد اخیر تا زمان قفطی باقی بوده است (قفطی، ۱۴۰۶: ۱۰۷/۴). طبق قول برخی وی کتاب الفیصل خود را بر اهل بصره عرضه کرد و مورد قبول نحویان آن سامان واقع نشد (افغانی، بی‌تا، ۴۱). دو نفر دیگر نیز در عرض رؤاسی در طبقه نخست نحویان کوفه قرار گرفته‌اند که یکی عمومی او معاذ بن مسلم هژء و دیگری ابومسلم، مؤدب عبدالملک بن مروان، است (زبیدی، بی‌تا، ۱۲۵) که از ایشان اطلاعات زیادی در دست نیست. دو تن از مهم‌ترین نحویان مکتب کوفه اما در طبقه شاگردان رؤاسی قرار می‌گیرند. ابوالحسن علی بن حمزة کسائی (۱۸۹ق) و ابوزکریاء یحیی بن زیاد فراء (۲۰۷ق) هر دو از شاگردان رؤاسی هستند (قفطی: همان، افغانی: ۴۲). کسائی و فراء به همراه ثعلب برجسته‌ترین شخصیت‌های نحو کوفه را شکل می‌دهند (قفطی، ۱۴۰۶: ۱۱/۴). مطابق تقسیم زبیدی، کسائی در طبقه دوم نحویان کوفه و فراء به همراه ۸ تن دیگر در طبقه سوم قرار می‌گیرند (زبیدی، بی‌تا، ۱۲۷-۱۳۶). کسائی امام کوفیان در زمانه خود و یکی از قراء سبعة در گزینش ابن مجاهد، علاوه بر شاگردی رؤاسی، در مجلس درس یونس بن حبيب و خلیل بن احمد نیز حاضر شده بود (افغانی: همان). او در قرائت، نخست شاگرد حمزة بن حبيب بود و سپس طریقه خویش را ابداع کرد (قفطی، ۱۴۰۶: ۲۵۶/۲). کتابی با عنوان معانی القرآن و نیز کتابی در قراءات برای کسائی شمرده شده است (همان: ۲۵۷). کسائی نخستین شخصیت کوفی دانسته شده که به نقد آرای نحویان بصره پرداخت. با این حال مهم‌ترین شخصیت نحو کوفه را باید فراء دانست؛ زیرا

۱. طبقه نخست شامل: ابوالأسود دؤلی و عبدالرحمن بن هرمز، طبقه دوم شامل: نصر بن عاصم لیثی، یحیی بن یعمر، عبسة الفیل و میمون اقرن، طبقه سوم شامل: ابن ابی عقرب و عبدالله بن اسحاق و طبقه چهارم نیز شامل: ابوعمرو بن علاء، ابوسفیان بن علاء، اخفش کبیر، مسلمة بن عبدالله و بکر بن حبيب است (زبیدی، بی‌تا، ۴۶-۲۱).

معظم ابداعات نحوی کوفیان از آن اوست (برای مشاهده ابداعات نحوی فراء ر.ک بلغدوش: ۲۰۰۲: تمام متن). برتری جایگاه فراء نسبت به دیگر نحویان کوفه، مورد تصدیق بسیاری از دانشمندان قرار گرفته است (به عنوان مثل ر.ک زبیدی، بی تا، ۱۳۱: قفطی، ۱۴۰۶: ۷/۴؛ ابوالطیب، ۱۴۳۰: ۱۰۵؛ بغدادی، ۱۴۲۲: ۲۲۴/۱۶). فراء در سال ۱۴۴ق در زمان منصور عباسی در کوفه متولد شد (فراء، بی تا، مقدمه ۸) و در درس علمای نحو، قرائت فقه و حدیث کوفه حاضر گردید (همان). علاوه بر ابوجعفر رؤاسی که در کوفه استاد وی بود، در بصره در درس یونس بن حبیب نیز حضور یافت. پس از تحصیل در کوفه و بصره در نهایت به بغداد رفته و ملازم کسائی گردید (افغانی، بی تا، ۴۳). نزدیک به ۲۰ اثر از او شمرده شده (ابن الندیم، ۱۴۱۷: ۹۲ به نقل از بلغدوش، ۲۰۰۲: ۱۰۲-۱۰۱) که مهم ترین آنها املاءات او پیرامون آیات قرآن با عنوان معانی القرآن است که ثلث آن را بدون سابقه و نیز بی همانند توصیف می کند (زبیدی، بی تا، ۱۳۲). ثلث اقدام فراء برای املاي این کتاب را مرهون درخواست عمر بن بکیر مبنی بر جمع آوری قواعد نحو برای توانایی بر پاسخ گویی به سوالات حسن بن فضل، وزیر عباسیان، بیان می کند (ابن الندیم، ۱۴۱۷: ۹۱). املاي معانی القرآن در بغداد بوده است و افرادی چون سلمة بن عاصم (بغدادی، ۱۴۲۲: ۲۲۴/۱۶؛ زبیدی، بی تا، ۱۳۷) و محمد بن جهم سمری (فراء، بی تا، مقدمه ۱۲) متولی نگارش آن بوده اند. شخص اخیر راوی دو کتاب فراء که به دست ما رسیده یعنی معانی القرآن و کتاب فیه لغات القرآن است (فراء، بی تا، مقدمه ۴؛ همو، ۱۴۳۵: ۱). شخصی به نام ابوبدیل وضّاحی می گوید: خواستیم حاضران در مجلس املاي فراء را شمارش کنیم اما نتوانستیم؛ قضات حاضر را شمارش کردیم و هشتاد قاضی بر سر درس او حضور داشتند (همان). شناخت جایگاه فراء و نظرات او در تکوین مکتب نحوی کوفه نیازمند توجه به نحویان پیشین و پسین او در این مکتب است. نسبت به پیشینیان فراء یعنی رؤاسی و کسائی این نکته لازم به ذکر است که هیچ اثر نحوی از ایشان به دست ما نرسیده است. در ارتباط با رؤاسی ابن الندیم ادعا می کند که هرجا سیبویه در الکتاب از عبارت «قال الکوفی» استفاده می نماید، منظور او رؤاسی است (ابن الندیم ۱۴۱۷: ۸۹)؛ درحالی که در جستجوهای صورت گرفته در نسخ فعلی الکتاب، هیچ استفاده ای از این عبارت دیده نمی شود. سیبویه مجموعاً دو بار از عبارت «أهل الکوفة»

استفاده کرده که هر دو ناظر به مکتب قرائی کوفه و خوانش ایشان از متن قرآن است^۱ (سیبویه، ۱۴۰۸: ۵۴/۳؛ ۴۷۷/۴). در ارتباط با کسائی نیز اقوال محدود به دست‌آمده از وی همه از خلال نقل قول‌های نحویان بعدی از جمله خود فراء است. لازم به ذکر است که تنها کتاب موجود از کسائی نوشته مختصری در زمینه مشتهبات القرآن است (کسائی، ۱۴۱۸: ۱-۴۰). در ارتباط با نحویان متأخر از فراء در مکتب کوفه نکته قابل توجه، وجود شخصیت‌های انگشت شمار در سیر تکامل این مکتب است؛ برخلاف مکتب همتای بصری که در آن شاهد بروز و ظهور نحویان توانمندی پس از سیبویه همچون ابو عثمان مازنی، ابوحاتم سجستانی، اخفش اوسط، مبرد، زجاج، نحاس، ابن سراج، زجاجی، سیرافی و... هستیم (زبیدی، بی‌تا، ۵۵-۱۱۶). پس از فراء، مسیر دستیابی ما با آرای نحویان کوفی تنها از خلال سه شخصیت ابوالعباس ثعلب (م. ۲۹۱ق)، ابوبکر ابن الانباری (م. ۳۲۸ق) و ابن خالویه (م. ۳۷۱ق) می‌گذرد. از ثعلب، کتابی ارزشمند با عنوان مجالس ثعلب باقی مانده است. ابوبکر ابن الانباری دارای تألیفات متعدّد است که از جمله می‌توان به: *إيضاح الوقف والإبتداء، الأضداد، المذکر والمؤنث* و *شرح القصائد السبع الطوال الجاهلیات* اشاره کرد. از جمله آثار ابن خالویه نیز می‌توان به *الحجة فی القراءات السبع، إعراب ثلاثین سورة* و *لیس فی کلام العرب* اشاره کرد.

تأثیر ابن مسعود بر تأسیس قواعد نحوی توسط فراء

اینک به سراغ شواهدی از قواعد نحوی تأسیس شده توسط فراء می‌رویم که ردپای قرائت ابن مسعود و تأثیر آن در پی‌ریزی این قواعد محسوس است.

۱. پیدایش ایده «واو مقحمة»

یکی از انواع فرعی حرف «واو» در نگاه نحویان مکتب کوفه، «واو»ی است که تأثیر نحوی و معنایی در کلام نداشته و بودن یا نبودن آن در کلام تفاوتی ایجاد نمی‌کند (ابن هشام، ۱۹۸۵: ۴۷۳). این نوع «واو» در کلام نحویان «واو زائده» (به عنوان مثال ر.ک: ابن قتیبة، بی‌تا، ۱۵۹؛ اخفش، ۱۴۱۱: ۱۳۲/۱؛ همان: ۴۹۶/۲؛ مبرد، بی‌تا، ۸۰/۲؛ ابن جنی، بی‌تا، ۴۶۴/۲؛ سیرافی، ۲۰۰۸:

۱. او همچنین یکبار از واژه «الکوفیون» و یکبار از واژه «الکوفیین» استفاده کرده است (سیبویه، ۱۴۰۷: ۳۹۹/۲؛ ۴۰۹/۴). واژه «الکوفیون» همچنان مرتبط به قرائت و واژه «الکوفیین» به نظر اشاره به رأی خاصی از کوفیان در ارتباط با مباحث اعلالی در اوزان «فَعِلَ» و «فَعِلَ» دارد.

۳/۳۱۱) یا «واو مقحمة»^۱ (به عنوان مثال ر.ک ثعلب، ۱۳۶۰: ۵۹؛ طبری، ۱۴۲۲: ۴۰۹/۱۶؛ کراع النمل، ۱۴۰۹: ۶۹۴؛ ابن شقیر، ۱۹۸۷: ۲۶۷؛ ابوبکر ابن الانباری، ۱۳۹۰: ۷۷۹/۲؛ نحاس، ۱۴۱۳: ۴۲۷؛ همو، ۱۴۰۹: ۴۳۷/۱؛ ابن خالویه، ۱۴۱۳: ۴۵۴/۲) نامیده می شود. اعتقاد به وجود «واو مقحمة» در زبان عربی و به تبع قرآن کریم، از مسائل اختلافی میان نحویان دو مکتب کوفه و بصره به حساب می آید. طبق گزارش ابوالبرکات ابن الانباری (م. ۵۷۷ق)، کوفیان به همراه اخفش، مبزّد و ابوالقاسم بن برهان قائل به جواز وقوع واو عاطفه به شکل «مقحمة» شده و برای آن چندین مثال قرآنی ذکر کرده اند (ابن الانباری، ۱۴۲۴: ۳۷۴/۲). از جمله این مثال ها می توان به آیه «... حَتَّى إِذَا جَاءَهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا...» (زمر: ۷۳) اشاره داشت که نحویان مکتب کوفه «واو» پیش از «فُتِحَتْ» را در آیه مذکور، زائده دانسته اند تا جمله «فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا» به عنوان جواب برای «إِذَا جَاءَهَا» در نظر گرفته شود (فراء، بی تا ۱۰۸/۱). شاهد مثال دیگر آیه «حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ» (انبیاء ۹۶ و ۹۷) است که بر طبق ادعای کوفیان واو پیش از فعل «اقترب» زائده بوده و این فعل جواب «إِذَا» در آیه سابق است (فراء، بی تا، ۲۳۸/۱؛ سجستانی، ۱۴۱۶: ۴۸۲). آیات ۱ تا ۵ سوره انشقاق یعنی «إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ وَأَذْنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ وَإِذَا الْأَرْضُ مُدَّتْ وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ وَأَذْنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ» (انشقاق: ۱ تا ۵) نیز بنا بر نظر ابن الانباری دیگر شاهد کوفیان بر این مدعاست. در این آیات نیز می توان «واو» پیش از «أَذْنَتْ» را زائده در نظر گرفت که با این فرض «أَذْنَتْ» جواب شرط إذا خواهد بود (ابن الانباری، ۱۴۲۴: ۳۷۴/۲). در مقابل، نحویان مکتب بصره در مواضع فوق با عاطفه تلقی کردن «واو» (در این باره ر.ک: سیبویه، ۱۴۰۸: ۱۰۳/۳)، به منظور حل مشکل نحوی و معنایی این آیات به تقدیر گرفتن روی آورده و خبر مقدری برای موارد

۱. واژه إقحام مصدر باب إفعال از ریشه «ق، ح، م» و در لغت به معنای داخل کردن چیزی در چیز دیگر است (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۶۱/۵). «أَقْحَمْتُ الشَّيْءَ فِي الشَّيْءِ» یعنی چیزی را در چیز دیگر داخل کردم (جوهری، ۱۳۷۶: ۲۰۶/۵). اصطلاح «مقحمة» که مرتبط به پژوهش حاضر است، به معنای لغوی خود نزدیک بوده و «حرف مقحمة» حرفی است که به کلامی اضافه شده است و وجود و یا عدم وجود آن تاثیری در آن کلام ندارد؛ به همین جهت است که ابن هشام در هنگام تعریف واو مقحمة به جای به کار بردن اصطلاح إقحام، از عبارت «وَأَوْ دَخُلَهَا كَخُرُوجِهَا» (واوی که داخل شدنش [در کلام] همانند نبودش است) بهره می گیرد (ابن هشام، ۱۹۸۵: ۴۷۳).

بالا در نظر گرفته‌اند (اخفش، ۱۴۱۱: ۴۹۶/۲؛ مبرد، بی‌تا، ۸۰/۲؛ ابن‌جنی، بی‌تا، ۴۶۴/۲). مثلاً در ارتباط با آیه نخست آن را به صورت «حَتَّى إِذَا جَاءَهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا [فَأَزُوا وَنَعَمُوا]» (ابن‌الأنباری، ۱۴۳۱: ۳۷۶) یا در مورد آیه دوم آن را به صورت «حَتَّى إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ [قَالُوا يَا وَيْلَنَا]» (همان: ۳۷۴) تحلیل می‌نماید.

بررسی‌های صورت‌گرفته نشان‌گر آن است که اصطلاح «إقحام» یا «زیادت» در مورد «واو» توسط نحویان اولیه دو مکتب بصره و کوفه چه سیبویه در الکتاب و چه فراء در معانی القرآن به کار گرفته نشده است. با این حال مبدع این نوع «واو» را باید فراء دانست. وی گرچه در ذیل موارد فوق سخنی از «إقحام» یا «زیادت» نسبت به «واو» به میان نیاورده اما به صراحت بیان می‌کند که «وَنَادَيْنَهُ» (صافات: ۱۰۴) معادل «نَادَيْنَهُ»، «وَأَقْتَرَبَ» (انبیاء: ۹۷) معادل «أَقْتَرَبَ»، «وَفُتِحَتْ» (زمر: ۷۳) معادل «فُتِحَتْ» و «وَأَوْحَيْنَا» (یوسف: ۱۰) معادل «أَوْحَيْنَا» است (فراء، بی‌تا، ۵۰/۲؛ همان، ۲۱۱). از ظاهر عبارات فراء این‌گونه بر می‌آید که او وجود و عدم وجود این واو را یکسان می‌داند (همان: ۲۰۵/۲).

مطابق گزارش ابوالبرکات ابن‌الأنباری، کوفیان به دلایل متعددی از جمله شواهد شعری برای پایه‌گذاری «واو مقحمة» استناد می‌کنند. در این میان اما، مهم‌ترین شاهد فراء، به‌عنوان نخستین ایده‌پرداز «واو مقحمة» در عربی قرآنی، در اثبات «واو مقحمة» شاهی است که پس از او کمتر مورد توجه قرار گرفته است. این شاهد که در چهار موضع مورد استناد فراء واقع شده، قرائت عبدالله بن مسعود، امام قاریان کوفه، از آیه ۸۰ یوسف به شکل «فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَّازِهِمْ وَجَعَلَ السَّقَايَةَ فِي رَحْلِ أَخِيهِ» است. همان‌طور که از این خوانش بر می‌آید، ابن‌مسعود جواب «لَمَّا» یعنی «جعل» را که در مصحف رسمی بدون «واو» آمده، به صورت «وجعل» قرائت کرده است. فراء مدلول قرائت ابن‌مسعود و قرائت رسمی را که از آن به «قراءتنا» تعبیر کرده است، یکی دانسته و با تعبیر «كُلُّ عَرَبِيٍّ حَسَنٌ» هر دو وجه را دارای صحت استعمال در زبان عربی می‌داند (همان: ۱۰۸/۱). قرائت متفاوت عبدالله بن مسعود، امام قاریان کوفه، از دو آیه قرآن دلیل محکمی است که فراء در مواضع ادعایی «واو مقحمة» از آن بهره می‌گیرد (برای اطلاعات بیشتر در رابطه با تأثیر ابن‌مسعود بر شکل‌گیری ایده‌واو مقحمة و سیر تاریخی آن در میان نحویان کوفه ر.ک بیلکار و شیرازی، ۱۴۰۳: تمام متن).

۲. یکسان‌پنداری مدلول دو حرف جر در مقام مقایسه میان مصحف ابن مسعود و مصحف رسمی

نظریات مختلفی در حوزه معانی الحروف مطرح شده و از ناحیه نحویان، معانی گوناگونی برای هرکدام از حروف به خصوص حروف جاره شمارش شده است. رویکردهای مختلفی در ارتباط با معانی حروف جاره از سوی علمای دستور زبان عربی، اتخاذ گردیده است تا کثرت معانی ادعا شده برای حروف جاره را به نحوی توجیه نماید. به طور کلی دو رویکرد در این زمینه وجود دارد که عبارت است از: تکثر معنا و اصل معنا. در رویکرد نخست، معانی مختلف برای حرف جر در نظر گرفته شده و در رویکرد دوم یک معنای اصلی برای حرف مفروض دانسته می‌شود که سایر معانی به‌عنوان معانی فرعی باید به نوعی به آن برگردند (برای اطلاعات بیشتر ر.ک عباسی و حاجی خانی، ۱۴۰۱: ۲۵۱-۲۵۳). در میان موارد چندمعنایی معنای حرف جر، کاربردهایی یافت می‌شود که در آن نحویان معنای اصلی یک حرف جر را به حرف جر دیگر نسبت می‌دهند. تاکنون وجوه مختلفی برای این نوع مواجهه از جمله تضمین و... مطرح گردیده، اما وجهی که مغفول مانده استفاده برخی نحویان متقدم از قراءات قاریان غیررسمی برای یکسان‌پنداری مدلول دو حرف با یکدیگر که در دو قرائت جانشین هم شده‌اند، است. توضیح اینکه در مواردی که در دو قرائت دو حرف جر گوناگون خوانده شده، تلاش‌هایی در جهت یکسان‌سازی این دو حرف در مقام معنا از سوی نحویان دیده می‌شود که با داخل کردن معنای یک حرف در معنای حرف دیگر صورت می‌پذیرد. موارد زیر مثال‌هایی است که در آن فراء با یکسان‌انگاری میان قرائت ابن مسعود و قرائت رسمی، حکم به هم‌معنایی دو حرف جر در موارد ذیل کرده و معنای حرف موجود در قرائت ابن مسعود را به حرف موجود در قرائت رسمی نسبت می‌دهد؛ امری که باعث به وجود آمدن نظرات بعضاً انحصاری در رابطه با معنای این حروف در میان نحویان شده است.

یک. استعمال «علی» در معنای «باء»

با مراجعه به کتب معانی الحروف، در میان معانی حرف «علی»، موافقت با «باء» ذکر شده است (اخفش، ۱۴۱۱: ۳۳۴/۱؛ رمانی، ۱۴۲۸: ۱۲۲؛ سجستانی، ۱۴۱۶: ۱۸۹؛ ابن‌هشام، ۱۹۸۵: ۱۹۱). وقوع «علی» به معنای «باء» در قرآن کریم از مواردی است که شاهد مثال‌های اندکی را به خود اختصاص داده است. مهم‌ترین شاهد مثال قرآنی این کاربرد، آیه «حَقِيقٌ عَلٰی اَنْ لَا اَقُوْلَ عَلٰی اللّٰهِ اِلَّا الْحَقُّ» (اعراف: ۱۰۵) است، که اکثر نحویان در میان بحث از وقوع «علی» به معنای «باء» تنها از آن

یاد کرده‌اند. برخی نیز آیه «وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ» (تکویر: ۲۴) را به‌عنوان شاهد برای این کاربرد ذکر کرده‌اند (رمانی، ۱۴۲۸: ۱۲۲). البته در نظر گرفتن «علی» به معنای «باء» در آیه اخیر همانند مورد قبل ارتباطی با یکسان‌انگاری مصحف رسمی با قرائتی دیگر ندارد؛ چنانچه نشانی از قرائت آیه به صورت «ما هو بالغیب...» یافت نمی‌شود. بلکه مطابق قرائت ابن مسعود و ابن کثیر، ابوعمر و کسائی از قاریان سبعة (خطیب، ۲۰۰۰: ۳۳۰/۱۰) که به جای «بضنین»، «بظنین» قرائت نموده‌اند به جهت آنکه ماده «ظن» با «علی» به کار نمی‌رود، طبق نظر برخی بایستی «علی» در این آیه را در معنای «باء» دانست؛ حرفی که ماده «ظن» در هنگام تعدیه با حرف جر با آن به کار می‌رود (رمانی، ۱۴۲۸: ۱۲۲).

ابن مسعود در قرائت خویش از آیه «حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولُ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ» (اعراف: ۱۰۵)، عبارت را به صورت «حَقِيقٌ بَأَنْ لَا أَقُولُ» خوانده است (فراء، بی‌تا، ۳۸۶/۱: نحاس، ۱۴۰۹: ۶۱/۳). در این مورد نیز تأثیر قرائت ابن مسعود در پایه‌ریزی ایده مرادفت «علی» با «باء» مشهود بوده و چگونگی آن قابل پی‌جویی است.^۲ فراء علاوه بر ذکر قرائت ابن مسعود، قرائتی را به صورت «حَقِيقٌ عَلَىٰ أَنْ لَا أَقُولُ» بازگو می‌نماید. مورد اخیر قرائتی است که نافع، و عاصم به روایت اَبان بن یزید در میان قاریان رسمی مطابق آن قرائت کرده‌اند (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۲۸۷؛ خطیب، ۲۰۰۰: ۱۱۳/۳-۱۱۴). مطابق این قرائت، مصدر مؤول «أَنْ لَا أَقُولُ» فاعل شبه‌فعل «حَقِيقٌ» است و «حَقِيقٌ» خبر دوم از «إِنِّي»^۳ در آیه قبل محسوب می‌شود. مطابق این ترکیب معنای آیه عبارت است از: «قطعا من سزاوار است برایم اینکه جز حق را نگویم». مراجعه به قاریان کوفی یعنی عاصم، حمزة و کسائی نشان می‌دهد که ایشان مشدد بودن «باء» در این موضع را نپذیرفته و «علی» را حرف جری بر سر مصدر مؤول «أَنْ لَا أَقُولُ» در نظر می‌گیرند. علت این عملکرد را باید تبعیت از قرائت ابن مسعود، در چارچوب رسم عثمانی، دانست. توضیح اینکه قرائتی که در این آیه جامع میان قرائت ابن مسعود و رسم عثمانی باشد، قرائتی است که حرف جر «باء» در قرائت ابن مسعود را به «علی» تبدیل کند. بر اساس همین عملکرد است که فراء به

۱. نحاس (م. ۳۳۸ ق) مرجع خود در انتساب این قرائت به عبدالله بن مسعود را ابوالحسن کسائی (م. ۱۸۹ ق) معرفی می‌نماید.
 ۲. البته ابن هشام در ذیل این آیه شریفه به جای استناد به قرائت ابن مسعود، ذکر «باء» در قرائت آیه را منتسب به ابی بن کعب می‌داند (ابن هشام، ۱۹۸۵: ۱۹۲). همچنین این قرائت به‌عنوان قرائت مشترک میان ابن مسعود و ابی بن کعب نیز معرفی شده است (خطیب، ۲۰۰۰: ۱۱۴/۳).
 ۳. آیه قبل به این شرح است: «وَقَالَ مُوسَىٰ يَا فِرْعَوْنُ إِنِّي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ» (۱۰۴ اعراف).

استخراج نکته‌ای معانی الحروفی اقدام می‌کند و آن معرفی «علی» و «باء» به عنوان دو حرف متعاقب (حروفی که به جای هم به کار می‌روند) است. وی به منظور تقویت مدعای خویش به مثال‌هایی از کلام عرب اشاره می‌کند؛ مانند: «رمیت علی القوس/رمیت بالقوس» و «جئت علی حال حسن/جئت بحال حسن». در این مورد چنانچه نتوان قاعده هم‌معنایی «علی» و «باء» در برخی موارد را اثبات نمود، تأثر قاریان کوفی از قرائت ابن مسعود کاملاً مشهود است.

آنچه باعث شده در ارتباط با این شاهد مثال قرآنی در میان نحویان، حکم به وجود معنای «باء» در واژه «علی» شود، قرائت ابن مسعود است. آنگونه که در عبارت ابن خالویه این قرائت، به عنوان حجت قرائت قاریانی که «علی» را بدون اضافه به «باء» قرائت کرده‌اند، بیان شده است (ابن خالویه، ۲۰۰۶: ۱۲۱). در عبارت ابن خالویه نکته‌ای پنهان نهفته است و آن اینکه شرط لازم حجت بودن قرائت ابن مسعود برای خوانش آیه به شکل «حَقِيقٌ عَلٰی اَنْ لَا اَقُوْلَ عَلٰی اللّٰهِ»، هم‌معنایی «باء» و «علی» است؛ نکته‌ای که فراء آن را مورد تصریح قرار داده است.

اگر قرائت ابن مسعود به عنوان مبنای نحوی در کار نباشد، الزامی در تحلیل آیه آنگونه که فراء بر آن اصرار می‌ورزد وجود ندارد. چنانکه نحویان بعدی وجوه دیگری برای توجیه این عبارت بیان کرده‌اند: مانند تضمین معنای حریص در واژه «حقیق» (ابوعبیده، ۱۳۸۱: ۲۲۴/۱) یا تضمین معنای «واجب» در آن (فارسی، ۱۴۱۳: ۵۶/۴) یا زائده دانستن «علی» و در نظر گرفتن مصدر مؤول «أَنْ لَا أَقُولُ...» به عنوان خبر «حقیق» (أبوعبیده: همان) و مواردی از این دست که هرکدام از نظر نحوی همانند نظر فراء قابل اثبات‌اند و در این بین آنچه باعث ترجیح هم‌معنایی «علی» با «باء» در نظر فراء و اتباع کوفی او در این آیه گردیده، باید صرفاً قرائت ابن مسعود باشد. عملکردی که در قرائت کوفیان، در مقام ترجیح این قرائت به خوبی مشاهده می‌گردد. شاهد دیگر بر این امر نقل قول ابوعلی فارسی از اخفش اوسط است: آنجا که به نقل از اخفش می‌گوید: کاربرد «علی» در معنای «باء» مسئله‌ای قیاسی نیست که هر کجا بتوان به جای «باء» از «علی» استفاده نمود؛ به طوری که مثلاً به جای «مررت بزید» بتوان گفت: «مررت علی زید» و اگر در اینجا می‌توان چنین عمل نمود به خاطر آن است که قرائت برای آن وارد شده است^۱ (فارسی، ۱۴۱۳: ۵۷/۴).

۱. این عبارت در نسخه فعلی معانی القرآن اخفش دیده نمی‌شود. ابوعلی فارسی آن را به صورت: «قال: وليس ذلك بالمقيس لو قلت: ذهب علي زيد، وأنت تريد بزید؛ لم يجز» به اخفش نسبت می‌دهد (فارسی، ۱۴۱۳: ۵۷/۴). ابوحیان اندلسی نیز همین عبارت را از اخفش نقل می‌کند با این تفاوت که به جای واژه «مقيس» از واژه «مطرِد» استفاده کرده است (اندلسی، ۱۴۲۰: ۱۲۸/۵).

ممکن است اشکال شود که کاربرد «علی» در معنای «باء» از ابداعات کوفیان به خصوص فراء نبوده و در مکتب بصره نیز این نظر مطرح گردیده است. در پاسخ باید گفت که با مراجعه به منابع متقدم نحو بصره، تنها شاهد یافت شده از این مکتب درباره به کار رفتن علی در معنای باء را می‌توان عبارت زیر از اخفش اوسط در معانی القرآن دانست: «وَقَالَ «حَقِيقٌ عَلَيَّ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَيَّ اللَّهُ إِلَّا الْحَقَّ» وَقَالَ بَعْضُهُمْ «عَلَيَّ أَنْ لَا أَقُولَ» وَالْأُولَى أَحْسَنُهُمَا عِنْدَنَا، أَرَادَ: وَاجِبٌ عَلَيَّ أَنْ لَا أَقُولَ وَالْأُخْرَى: أَنَا حَقِيقٌ عَلَيَّ أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ. وَيُرِيدُ: بِأَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ. كَمَا قَالَ: «بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ» فِي مَعْنَى "عَلَى كُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ" (اخفش، ۱۴۱۱: ۳۳۴/۱). همان‌طور که از متن فوق مشخص است، این عبارت به صراحت قرائت مشدّد را ترجیح داده است و صرفاً در مقام نقل وجه قرائت دوم یعنی حالت غیر مشدّد «علی» است؛ با این توصیف می‌توان گفت که اخفش اوسط خود نیز موافقتی با به کار رفتن «علی» در معنای «باء» ندارد. دیگر نحوی بصری که از این کاربرد سخن به میان آورده ابوعلی فارسی است. درباره وی باید گفت که او با به‌عنوان یک نحوی متأخر در میان نحویان بصره، محلّ قیاس با نحویان طبقه اول کوفی نیست چرا که میان فراء و او دو سده فاصله وجود دارد. همچنین همان‌طور که از نقل وی که در ادامه خواهد آمد، برمی‌آید او صرفاً در مقام تکرار سخن اخفش اوسط است؛ با این تفاوت که وی در زمانی می‌زیسته که قرائات سبع از سوی ابن مجاهد تثبیت شده بوده است و نیز کتاب وی یعنی الحجة للقراء السبعة خود به منظور تثبیت هرچه بیشتر قرائات سبع نگاشته شده است. از این روی او برخلاف اخفش قرائتی را بر قرائت دیگر ترجیح نمی‌دهد و صرفاً کلام اخفش را نقل می‌کند (فارسی، ۱۴۱۳: ۵۶/۴-۵۷).

پاسخ دیگری که می‌توان به اشکال مطرح‌شده داد، مبنای نحویان بصره در ارتباط با «عدم جواز وقوع مجاز در حروف» است. امری که نحویان متأخر آن را به‌عنوان اعتقاد نحویان بصره معرفی نموده‌اند. به‌عنوان مثال سمن الحلبی (۷۵۶ق) در کتاب تفسیر خود موسوم به الدّر المصون فی علوم الکتاب المکنون در ذیل توجیه قرائت مورد بحث، پس از نقل سخن فراء آن را با دو دلیل تضعیف می‌کند. این دو دلیل عبارت‌اند از تصریح اخفش به فراگیر نبودن کار بست «علی» در معنای «باء» در کلام عرب و نیز عدم وقوع مجاز در حروف مطابق رأی بصریان (حلبی، بی‌تا، ۴۰۲/۵). این استدلال عیناً در تفسیر ابن عادل حنبلی (م. ۷۷۵) موسوم به اللباب فی علوم الکتاب نیز تکرار شده است (ابن عادل، ۱۴۱۱: ۲۴۷/۹).

دو. استعمال «علی» در معنای «لام»

از جمله معانی حرف «علی» که فراء متفرد به ذکر آنست، آمدن «علی» به معنای «لام» است که آن را در ذیل آیه «وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ» (صافات: ۱۷۱) بیان می‌دارد. آنجا که پس از گزارش قرائت ابن مسعود از این آیه به شکل: «ولقد سبقت کلمتنا علی عبادنا المرسلین»، اشاره می‌کند که «علی» می‌تواند در جای «لام» قرار بگیرد؛ به این دلیل که معنای هردوی آنها در برخی موارد به یک چیز بازمی‌گردد. همانگونه که «علی» و «فی» در برخی موارد مانند آیه «وَاتَّبِعُوا مَا تَتْلُو الشَّيَاطِينُ عَلَىٰ مُلْكٍ سُلَيْمَانَ» (بقره: ۱۰۲) معنای واحدی پیدا می‌کنند (فراء، بی‌تا، ۳۹۵/۲). جالب اینجاست نحویان متأخر و مؤلفان کتب معانی الحروف هیچ‌کدام اشاره‌ای به این معنا برای «علی» نکرده و افراد معدودی که اشاره به آن داشته‌اند، صرفاً به نقل قول سخن فراء پرداخته‌اند (طبری، ۱۴۲۲: ۶۵۷/۱۹؛ نحاس، ۱۴۰۹: ۶۹/۶).

همانطور که از مثال‌های پیش گفته استفاده می‌شود، فراء با یکسان‌پنداری مدلول حروف جاره در مثال‌های اخیر، در مقام ایجاد تطابق معنایی میان مصحف ابن مسعود و مصحف رسمی است. این عملکرد در همه شواهد پیشین نیز مشاهده می‌شود.

۳. جواز «إضافة الشيء إلى نفسه» (اضافه موصوف به صفت)

مطابق گزارش ابوالبرکات ابن الأنباری، کوفیان و بصریان در «جواز اضافه شدن واژه به واژه ای که در معنا^۱ موافق آن است»، در آیاتی نظیر «إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ» (واقعه: ۹۵)، «وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ» (یوسف: ۱۰۹)، «وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَمَةِ» (بینه: ۵)، «فَأَتَّبَعْنَا بِهِ جَنَاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ» (ق: ۹)، «وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغُرَبِيِّ» (قصص: ۴۴)، «كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ» (تکاثیر: ۵)، «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» و «لِنُذِقَهُمْ عَذَابَ الْخُزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»، دچار اختلاف شده‌اند (ابن الأنباری، ۳۵۶). توضیح اینکه، نحویان مکتب کوفه قائل به این هستند که ترکیب‌های اضافی

۱. تعبیر به کار برده شده از سوی ابن الأنباری، «إضافة الاسم إلى اسم يوافقه في المعنى» است (ر.ک: ابن الأنباری، ۳۵۶)؛ اما باید توجه داشت که این واژگان از لحاظ معنایی با یکدیگر یکسان نیستند بلکه صرفاً دارای اتحاد مصداقی‌اند زیرا واژه دوم به نوعی وصف واژه اول است

آیات پیش گفته، در واقع ساختار صفت و موصوفی دارند و امکان اضافه شدن واژگانی که مصداقاً متحد هستند اما در لفظ با یکدیگر متفاوت‌اند، در زبان عربی وجود دارد (فراء، بی‌تا، ۳۳۱/۱؛ ۱۵۹/۲؛ ۴۱/۳؛ ۲۸۲/۳). در مقابل، بصریان، امکان این نوع اضافه را نپذیرفته و در این آیات، میان مضاف و مضاف‌إلیه واژه‌ای را به‌عنوان موصوف مقدر برای مضاف‌إلیه مذکور در تقدیر می‌گیرند؛ به‌عنوان نمونه، این گروه عبارت «دین القیمة» و «حقّ الیقین» را با در نظر گرفتن یک موصوف مقدر، به ترتیب، به صورت «دین المِلَّة القیمة» و «حقّ الأمر الیقین» تحلیل می‌نمایند (اخفش، ۱۴۱۱؛ ۵۳۴/۲؛ ابن‌الأنباری، ۱۴۲۴؛ ۳۵۶). ابوالبرکات ابن‌الأنباری در گزارش خود، از استناد کوفیان به دیگر آیات قرآن مانند: «وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ» در مقام یکسان‌انگاری این آیه با «وَلَدَارُ الْآخِرَةِ خَيْرٌ»، ایبائی نظیر «وَقَرَّبَ جَانِبَ الْعَرَبِيِّ يَأْذُوا / مَدَبَ السَّيْلِ وَاجْتَنَبَ الشَّعَارَ» و همچنین ترکیب‌های متداول روزانه نظیر «صلاة الاولى»، «مسجد الجامع» و «بقلة الحمقاء» سخن به میان می‌آورد (همان) اما به مهم‌ترین شاهد فراء یعنی «قرائت ابن مسعود» بی‌توجه است. توضیح اینکه با مراجعه به معانی القرآن، مشاهده می‌شود که فراء، مطابق روش متداول خود در یکسان‌انگاری مصحف رسمی عثمانی و مصحف ابن مسعود، پس از ذکر آیه «وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ» (بینه: ۵) مطابق قرائت رسمی، به قرائت ابن مسعود به صورت «وَذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمَةِ» اشاره می‌نماید؛ در این قرائت ابن مسعود با اضافه کردن «ال» بر سر واژه «دین» عبارت را به‌عنوان صفت و موصوف، به شکل «الدِّينُ الْقَيِّمَةِ» قرائت نموده‌است. بر این اساس می‌توان ادعا کرد که قرائت ابن مسعود موجب گردیده تا فراء دو واژه «دین» و «قیمة» را مصداقاً متحد بداند و عبارت «وَذَلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ» را در قرائت رسمی، از باب «إضافة الشيء إلى نفسه» تحلیل نماید (فراء، بی‌تا، ۲۸۲/۳).^۱ فراء برای اثبات قاعده پیش گفته، در ذیل آیات دیگری نظیر «إِنَّ هَذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ» (واقعه: ۹۵) از قرائت ابن مسعود به‌عنوان شاهد بهره می‌گیرد (همان: ۳۳۱/۱). وی همچنین در ذیل آیه «وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ مِنَ الْعَذَابِ

۱. فراء از تعبیر «إضافة الشيء إلى نفسه» و نظائر آن، چندین بار بهره گرفته است؛ به‌عنوان مثال ر.ک: فراء، ۷۶/۳، ۲۸۲/۳ و ۴۱/۳. علاوه بر آیاتی که بحث آن گذشت، او در ذیل آیه «...وَعَدَ الصِّدِّيقِ الَّذِي كَانُوا يُوعَدُونَ» (احقاف: ۱۶) درباره ترکیب: «وعد الصدق» نیز همین تحلیل را مطرح می‌نماید (همان، ۵۳/۳).

المُهین» (دخان: ۳۰)، به قرائت متفاوتی دیگر از ابن مسعود اشاره کرده که در آن عبارت «العذاب المُهین»، با حذف «ال» از «عذاب» به صورت اضافی «عذاب المُهین» خوانده شده است. بدین ترتیب فراء در این آیه نیز، در مقام یکسان انگاری قرائت رسمی و قرائت ابن مسعود، مدلول دو آیه را واحد فرض کرده و قرائت ابن مسعود را از باب اضافه الشیء إلى نفسه تحلیل نموده است (فراء، ۴۱/۳). البته باید توجه داشت که تثبیت این قاعده نزد نحویان کوفه به خصوص فراء، تنها به خاطر مصحف ابن مسعود نیست، بلکه همان طور که ذکر شد، این نحویان به دیگر شواهد قرآنی در مصحف رسمی و همچنین شواهد شعری نیز استناد نموده‌اند.

۴. قاعده قطع نعت بنابر مدح یا ذم

در خلال قواعد مرتبط با «نعت» در کتب دستور زبان عربی، این نکته مشاهده می‌شود که عرب‌زبانان گاه به جای ایجاد تطابق میان صفت و موصوف، در شرایط خاصی و به جهت اغراضی از جمله مدح، ذم یا ترحم و نیز در هنگام فاصله افتادن میان نعت متعدد و به قصد ایجاد تنوع، إعراب صفت را متفاوت از موصوف خود آورده و در اصطلاح نحوی آن را به صورت «نعت مقطوع» ذکر می‌نمایند (ابن مالک، ۱۴۱۰: ۳۱۹/۳؛ ابن عقیل، ۱۴۰۰: ۲۰۳/۳، استرآبادی، ۱۴۳۱: ۳۲۲/۲). اعراب نعت مقطوع می‌تواند «رفع» یا «نصب» باشد که وجه رفعی آن در تقدیر گرفتن مبتدای مقدر و وجه نصبی آن در تقدیر گرفتن فعل «أمدح»، «أذم» یا «أرحم»^۱ به مناسبت مقام است (اندلسی، ۱۴۱۸: ۲۸۵/۱۳؛ ابوالبرکات، الانصاف: ۳۸۳/۲؛ ابن هشام، بی‌تا، ۲۸۴/۳). به نظر می‌رسد فارغ از اغراضی که نحویان بعداً برای چنین عملکردی بیان کردند که شامل مدح، ذم، ترحم (سیبویه، ۱۴۱۸: ۶۵/۲؛ فراء، بی‌تا: ۱۰۵/۱؛ ابن قتیبة، بی‌تا، ۳۹) یا تشنیع (استرآبادی، ۱۴۳۱: همان؛ سیبویه، همان: ۶۶) و نیز ایجاد تنوع در صورت فاصله افتادن (ابوعبیده، ۱۳۸۱: ۶۵/۱) می‌شود، این قاعده همانند بسیاری از دیگر قواعد نحوی ریشه در ناسازگار بودن برخی شواهد نحوی به

۱. برخی نحویان فعل‌های مشابهی همچون «أشتم»، «أذکر» (فراء، بی‌تا، ۳۰۹/۱؛ سیبویه، ۱۴۰۸: ۶۶/۲) یا «أعنی» (ابن الشجری، ۱۴۱۳: ۱۰۲/۲) را نیز در تقدیر گرفته‌اند. برخی نیز فعل مقدر را متعین نکرده‌اند (اخفش، ۱۴۱۱: ۱۶۷/۱).

خصوص بعضی از آیات قرآن با ساختار راجح‌تر در هنگام ذکر نعت، یعنی تبعیت نعت از منعوت، دارد.^۱ نحویان در مواجهه با این ساختار ناآشنا به تبیین قاعده «قطع نعت» پرداخته‌اند. سیبویه در الکتاب با گشودن دو باب به این منظور، موارد قطع نعت به قصد تعظیم یا مذمت در قرآن را در کنار شواهد شعری مورد بحث قرارداد و در جهت زدودن ابهام از این ساختار قرآنی کوشیده است (سیبویه، ۱۴۰۸: ۷۶/۲-۶۲). مثال‌های قرآنی مورد ذکر وی عبارت است از «الحمد لله رب العالمین» (حمد: ۱) با قرائت وجه منصوب برای «رب» که قرائت کسائی از قاریان سبعة است (خطیب، ۲۰۰: ۶/۱). مثال دیگر آیه «لَكِنَّ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أُولَئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ أَجْرًا عَظِيمًا» (نساء: ۱۶۲) است که در آن نعت «المقیمین» برخلاف نعوت پیش و پس از خود منصوب گردیده است. مثال دیگر آیه «وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ» (بقره: ۱۷۷) است. در این مورد نیز شاهد قطع نعت در واژه «الصابرین» هستیم که بر خلاف موارد دیگر مرفوع شده است

۱. در این راستا می‌توان به روایتی از عایشه اشاره کرد که برخی از آیات قرآنی را حاصل خطای کاتبان مصحف می‌داند؛ توضیح اینکه در روایت معروفی که در یک تحریر به عایشه و در تحریر دیگر به سعید بن جبیر نسبت داده شده (فراء، بی‌تا، ۱۰۶/۱؛ ابوعبید، ۱۴۱۵: ۲۸۷، ابن‌ابی‌داود، ۱۴۲۳: ۱۲۸-۱۲۹)، سه عبارت قرآنی یعنی «إِنْ هَذَا لَسَاحِرَانِ» (طه: ۶۳)، «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقُونَ» (۶۹ مائده) و «وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلَاةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكَاةَ» (نساء: ۱۶۲) به عنوان لحن معرفی شده‌اند. همه این آیات در یک مقوله مشترک‌اند و آن ناهمخوانی ظاهری با قواعد متداول نحوی است. در مورد نخست شاهد عدم بروز وجه نصبی در اسم اشاره «هذان» به عنوان اسم «إِنْ» هستیم. در مورد دوم واژه «صابقون» که معطوف به دو کلمه پیش است علی‌القاعده باید بنا بر تبعیت از معطوف‌علیه منصوب باشد اما مرفوع آمده است. در مورد سوم که ناظر به بحث حاضر است، نعت «المقیمین» که همراه با «واو زائده» بیان شده است، مقطوع گشته و برخلاف قبل و بعد خود که مرفوع است به صورت منصوب درآمده است. در تحریر سعید بن جبیر، آیه‌ای دیگر افزون بر این موارد به چشم می‌خورد و آن «فَأَصْدَقَ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ» (منافقون/ ۱۰) است. آیه‌ای که بنا بر ظاهر فعل «أَكُنْ» در آن باید معطوف بر «أَصْدَقَ» و منصوب باشد. بنا بر این نه به صورت مجزوم «أَكُنْ» بلکه باید به صورت منصوب «أَكُونُ» کتابت می‌شده است (ابن‌ابی‌داود، ۱۴۲۳: ۱۲۸).

(سیبویه، ۱۴۰۸: ۶۳/۲). این مثال‌ها موارد قطع نعت به قصد تعظیم و مدح بود. سیبویه یک آیه را نیز به‌عنوان شاهد مثال قطع نعت به قصد مذمت معرفی می‌نماید. این آیه عبارت است از «وامرأته حمالة الحطب» (مسد: ۴) بنا بر نصب «حمالة» که به گفته خود او قرائت «بعض قراء» است (همان: ۷۰). در میان قاریان سبعة، این نوع قرائت تنها از آن عاصم است (ابن مجاهد، ۱۴۰۰: ۷۰۰). سیبویه پس از ذکر آیات پیش‌گفته با ارائه شواهدی شعری، قاعده قطع نعت بنا بر مدح یا ذم را پی‌ریزی می‌کند.^۱

هرچند سیبویه، نامی از مسئله قطع نعت در عنوان باب خود یعنی «ما ينتصب على التعظيم والمدح» نمی‌آورد، شواهد ذکر شده از سوی او و توضیحاتش در ذیل این شواهد همگی این نکته را تداعی می‌سازد که او قاعده نصب یا رفع بنا بر مدح یا ذم را تنها در مقوله «قطع نعت» پذیرفته و این مسئله را به غیر نعت تسری نمی‌دهد. شاهد آنکه وی در ابتدای این باب بحث را با مقوله اتباع و عدم اتباع «صفة» آغاز کرده و «عدم اتباع» را اسلوبی برای مدح یا ذم در کلام عرب معرفی می‌کند (سیبویه، ۱۴۰۸: ۶۲/۲-۶۳).^۲

پس از سیبویه، نحویان متأخر برای جواز قطع النعت شرایط نسبتاً مفصلی را برشمرده‌اند (به‌عنوان مثال ر.ک ابن‌مالک، همان: ۳۱۹/۳-۳۲۰؛ اندلسی، ۱۴۱۸: ۲۸۵-۲۸۷؛ استرآبادی، همان: ۳۲۲-۳۲۴) که همه آنها ذیل چند شرط اساسی قرار می‌گیرند: ۱- امکان تشخیص نعت بودن واژه، ۲- استغناء منعت از نعت و ۳- تعدد نعوت که مورد اخیر نظر اکثریت نحویان است. از جمله شروطی

۱. از جمله این شواهد می‌توان به دو بیت زیر از خرنق اشاره کرد (سیبویه، ۱۴۰۸: ۶۴/۲) که در آن قطع نعت بنا بر مدح صورت گرفته است (ابن‌الشجری، ۱۴۱۳: ۱۰۲/۲). این شاهد به شرح زیر است:

لا يبعذن قومي الذي هم سم العداة وأفه الجُرر
النازلين بكل معتزك والطيبون معاذ الأزر

همان‌طور که واضح است در بیت دوم، «نازلین» برخلاف نعت پیش و پس از خود منصوب گشته و واژه «طیبون» به‌عنوان خبر برای مبتدای مقدر، مرفوع گردیده است (همان). علت اینکه نباید رفع «طیبون» را از اتباع دانست، این نکته است که در نگاه نحویان اتباع پس از قطع قبیح است (استرآبادی، ۱۴۳۱: ۳۲۳/۲). فراء بیان می‌دارد که «نازلین» و «طیبون» هر دو، هم می‌توانند وجه نصبی داشته باشند و هم وجه رفعی (فراء، بی‌تا، ۱۰۵/۱).

۲. لازم به ذکر است که اصطلاح «صفة» مهم‌ترین واژه برای تعبیر از «نعت» مصطلح، در الکتاب سیبویه است (عبابنه، ۲۰۰۶: ۱۷۴).

که مرتبط با مورد نخست است، «معرفه بودن» نعت مقطوع است. این شرط از آن روی لحاظ شده که اگر به هر دلیلی «قطع» موجب ابهام در نعت بودن یک واژه گردد جایز نیست آن را به صورت مقطوع بیاوریم؛ چه با این کار مهم‌ترین علامت نعت بودن آن، یعنی اعراب، از آن زائل می‌شود (استرآبادی، همان: ۳۲۲/۲). اما در صورتی که قرائن دیگری در کلام وجود داشته باشد ممنوعیت قطع نعتی که نکره است، برطرف می‌شود؛ از جمله این قرائت می‌توان به تکرر نعت همراه با آوردن نعت تابع پیش از نعت مقطوع و نیز آوردن «واو زائده» بر سر نعت نکره^۱ اشاره کرد (همان). آنچه گذشت مبنای عموم نحویان در باره نعت مقطوع بود.

در مقابل، فراء از ترکیب قطع النعت در کتاب خود بهره نگرفته اما از عباراتی نظیر «نصب علی المدح» یا «نصب علی الذم» و نظائر آن (برای نمونه ر.ک: فراء، ۲۹۸/۳) استفاده می‌کند. تعبیری که در نگاه برخی معاصرین معادل اصطلاح قطع النعت در مکتب بصره شناخته شده است (بدر عبدالستار، ۲۰۰۲: ۱۴۴). در نگاه فراء معرفه یا نکره بودن واژه برای مدح یا مذمت آن، تفاوتی ندارد؛ چنان که تصریح می‌کند: «عرب این [گونه] سخن را همانطور که در معرفه به کار می‌برد برای «نکره» نیز انجام دهد»^۲ (فراء، ۱۰۸/۱). در نتیجه برخلاف نظر نحویان دیگر که شرایط خاصی را برای مدح یا مذمت در مقوله قطع نعت فرض نموده‌اند و بحث آن نیز گذشت، فراء با توسعه بیشتری از این دو عنوان استفاده می‌کند. در مقام تأثیر قرائت ابن مسعود در نگاه فراء باید گفت که در مواردی ابن مسعود واژه‌ای نکره را که در مصحف عثمانی به شکل «مرفوع» آمده به شکل منصوب خوانده است؛ از جمله این موارد می‌توان به آیه «صُمُّ بُكْمٌ عُمِي فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ» اشاره کرد که در قرائت ابن مسعود آیه به صورت «صُمَّا بُكْمًا عُمِيَّا» خوانده شده است؛ فراء در تحلیل قرائت ابن مسعود، وجه نصب سه واژه «صُمَّا»، «بُكْمًا» و «عُمِيَّا» را بنا بر ذم مطرح کرده است. البته استناد فراء در این رابطه به مصحف ابن مسعود خلاصه نمی‌شود و او به برخی دیگر از آیات قرآنی و شواهد شعری نیز می‌پردازد.

۱. مثال دخول «واو» بر سر نعت مقطوع نکره بیت زیر از ابن ابی عائد هذلی است:

وَيَأْوِي إِلَى نِسْوَةٍ عَطَلٍ وَشُعْنًا مَرَضِيْعٍ مِثْلَ السَّعَالِي

در این بیت بر سر «شعث» به عنوان نعت نکره «نِسْوَةٍ» واو زائده درآمده است (استرآبادی، ۱۴۳۱: ۳۲۳/۲). جدای از اینکه نعت مقطوع پس از نعت دیگری که در اعراب تبعیت نموده یعنی «عطل» آمده است.

۲. عبارت فراء به این شرح است: والعرب تقول في النكرات كما يقولونه في المعرفة

از جمله می‌توان به آیه «وامرأته حمالة الحطب» (مسد: ۴)، اشاره کرد؛ فزاء در ذیل واژه «حمالة»، ضمن بیان احتمالات گوناگون، به احتمال نصب بنا بر مذمت می‌پردازد (همان، ۲۹۸/۳)؛^۱ در این نمونه نیز واژه «حمالة» به علت اضافه شدن به معمول خود یعنی «الحطب» از مقوله اضافه لفظی است که مفید تعریف برای واژه مضاف نیست. در نتیجه واژه «حمالة» نکره‌ای است که در مقام مذمت برای «امراته» به شکل معرفه است؛ نکره بودن این واژه از سوی فزاء مورد تصریح قرار گرفته و او حتی به قرائت ابن مسعود در ذیل این آیه که به شکل «وامرأته حمالة للحطب» است، نیز اشاره می‌نماید (همان، ۲۹۹/۳).^۲

در مقام جمع بندی باید گفت که مقوله نصب بنا بر مدح یا ذم در نگاه فزاء اختصاصی به مقوله نعت ندارد و این توسعه سبب می‌شود تا فزاء در مواردی که واژه‌ای نکره به شکل منصوب پس از واژه‌ای معرفه به کار رفته است، احتمال نصب بنا بر مدح یا ذم را مطرح نماید.

۵. اختلاف در تحلیل منشأ واژه «کلا» و «کلتا»

از جمله اختلافات مطرح شده در میان نحویان مکتب بصره و کوفه، اختلاف در تحلیل دو واژه «کلا» و «کلتا» است. نحویان کوفه به سرمداری فزاء، الف این دو واژه را الف تثنیه در نظر گرفته و در نتیجه آن را لفظاً و معنأً مثنی می‌دانند. در مقابل نحویان بصره الف را به عنوان جزئی از واژه تلقی کرده و نتیجتاً فقط از لحاظ معنوی آن را مثنی می‌دانند و آن را در لفظ مفرد به حساب می‌آورند (ابن الانباری، ۱۴۲۴: ۳۵۹/۲). تحلیل کوفیان به این صورت است که آن‌ها دو واژه «کلا» و «کلتا» را مأخوذ از واژه «کُل» در نظر گرفته اند و معتقدند پس از تخفیف این واژه و حذف تشدید، علامت تثنیه به آن اضافه گردیده است (فزاء، بی تا، ۱۴۲/۲). در مقابل نحویان بصره، واژه کلا را بر وزن «فعل» دانسته و الف را منقلب از واو در نظر می‌گیرند (سیبویه، ۱۴۰۸: ۳۶۴/۳). مهم ترین دلایل نحویان کوفه که در کتب متأخر نیز بازتاب یافته است، به شرح زیر است:

۱. فزاء درباره احتمال نصب واژه «حمالة» به مقوله قطع نیز اشاره می‌نماید اما باید توجه داشت قطع در نگاه فزاء و به خصوص کوفیان با آن چه در نگاه بصریان «قطع» نامیده می‌شود تفاوت دارد و بسط این اصطلاح در این مجال ممکن نیست.

۲. آن چنان که واضح است، قرائت ابن مسعود نظر فزاء را بیش از پیش تایید می‌کند. زیرا ابن مسعود واژه را به شکل نکره و منصوب خوانده است.

۱. عبارت فزاء به این شرح است: «وقد تفرد العربُ إحدى كلتا وهم يذهبون بإفرادها إلى اثنتيها، أنشدني بعضهم: في كلِّ رجلٍها سَلَامِي واحدة / كلتاها مقرونة بزائدهيريد بـكـلتا» (همان)؛ هرچند این عبارت مقداری مبهم است اما نحویان دیگر نیز از سخن فزاء، برداشتی مطابق برداشت نویسندگان داشته‌اند؛ به‌عنوان مثال ابن‌الوزّاق، «کِلا» را در نگاه بصریان واژه‌ای مفرد که معنای تشبیه دارد، معرفی می‌نماید و در مقابل به قول فزاء اشاره می‌کند که «کِلا» را مأخوذ از واژه «کُلُّ» دانسته و آن را مثنی در نظر می‌گیرد و سپس بیتی که فزاء به آن استناد کرده را ذکر می‌نماید. عبارت وی به این شرح است: «وَأَمَّا الْفَرَاءُ فَيَقُولُ: هُوَ مثنى، وَهُوَ مأخوذ من كل، فخفت اللّام وزيدت الألف للتثنية، ويحتج بقول الشّاعر: في كلت رجلَيْها سلامي وَاحِدَة ... كلتاها مقرونة بزائدة، فأفرد كلا» (ابن‌الوزّاق، ۱۴۲۰، ۳۸۹). سیرافی نیز همین برداشت را از سخن فزاء داشته است (ر.ک: سیرافی، ۲۰۰۸، ۲۹۰/۵).

نتیجه‌گیری

نتایج به دست آمده از پژوهش حاضر به شرح زیر قابل ارائه است:

۱. مصحف عبدالله بن مسعود که معمولاً به‌عنوان مصحفی پیشاعثمانی که در دوره عثمان و در ضمن احراق مصاحف علی رغم کراهت وی از میان رفت شناخته می‌شود، بر اساس شواهد گوناگون از جمله ارجاعات فراء نحوی تا ابتدای قرن دوم در میان اهالی کوفه رواج داشته و مرجع مهمی برای قرائت و نحو قاریان و نحویان این بوم به حساب می‌آمده است.

۲. در خلال بیش از ۴۰۰ مورد ارجاع فراء به مصحف ابن مسعود، این مصحف کارکردهایی در نزد این دانشمند نحوی داشته که یکی از آنها تلاش برای تأسیس قواعد نحوی مطابق قرائت متفاوت ابن مسعود است. از آنجا که این توجه ویژه به مصحف ابن مسعود مختص به نحویان مکتب کوفه است، تقریباً در همه موارد شاهد اختلاف نظر میان رأی نحوی مکتب کوفه با نظر نحوی بصریان هستیم.

۳. ارزیابی نگارندگان این مقاله از معانی القرآن حاکی از آنست که فراء نحوی در تأسیس چندین قاعده نحوی و امدار قرائت ابن مسعود بوده و نظر نحوی خویش را مطابق قرائت وی سامان داده است. این موارد عبارت‌اند از: «زائده انگاری واو عاطفه»، «یکسان‌پنداری مدلول حرف جر علی در معنای باء»، «یکسان‌پنداری مدلول حرف جر علی در معنای لام»، «جواز إضافة الشیء إلى نفسه»، «قاعده نصب بنابر مدح یا ذم در حالت نکره» و «ادعای انشعاب واژگان کلا و کلتا از واژه کَلَّ». این موارد مواردی است که در آنها دیدگاه نحوی جدیدی بر اساس قرائت ابن مسعود توسط فراء پایه‌گذاری شده است. مواردی که در آنها قرائت ابن مسعود به‌عنوان حجتی برای یک قاعده نحوی مورد اتفاق استفاده شده است، به مراتب بیش از این موارد است که می‌تواند موضوع پژوهش‌های بعدی قرار گیرد.

دامنه این پژوهش به بررسی جایگاه مصحف ابن مسعود در پایه‌گذاری نظرات نحوی کوفه از سوی نخستین نحوی برجسته این مکتب که به اثر وی یعنی معانی القرآن دسترسی داریم، اختصاص داشت. مطالعه پیرامون جایگاه مصحف ابن مسعود به‌عنوان مرجعی برای قواعد زبانی در میان دانشمندان بعدی علم نحو و تحولات نسبت به نگاه غالب به این مصحف غیررسمی در دوران متأخر امری ضروری است که به‌عنوان پیشنهاد برای محققان ارائه می‌گردد.

فهرست منابع

- ابن ابی داود، أبوبکر عبدالله بن سلیمان بن أشعث الأزدي السجستاني، كتاب المصاحف، تقديم و تعليق: محمد عبده، القاهرة: الفاروق الحديثة للطباعة و النشر، ۱۴۲۳ق.
- ابن الأنباری، أبو البركات عبدالرحمن بن محمد بن عبيدالله، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين: البصريين والكوفيين، بيروت: المكتبة العصرية، ۱۴۲۴ق.
- ابن الجزري، شمس الدين ابوالخير محمد بن محمد بن يوسف، النشر في القراءات العشر، تحقيق: علي محمد الضباع، بيروت: دارالكتب العلمية، بی تا.
- _____، غایة النهاية في طبقات القراء، مكتبة ابن تیمیة، بی تا.
- ابن الشجرى، ضیاء الدین أبو السعادات هبة الله بن علي بن حمزة، أمالي ابن الشجرى، تحقيق: الدكتور محمود محمد الطناحي، القاهرة: مكتبة الخانجي، ۱۴۱۳ق.
- ابن خالويه، أبو عبد الله الحسين بن أحمد بن خالويه، ليس في كلام العرب، تحقيق: أحمد عبد الغفور عطار، مكة، بی تا، ۱۳۹۹ق.
- ابن عادل، أبو حفص عمر بن علي بن عادل الدمشقي، اللباب في علوم الكتاب، بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۱۹ق.
- ابن عبد البر، ابو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر النمري الأندلسي، الإستيعاب في معرفة الأصحاب، تحقيق: علي محمد البجاوي، بيروت: دارالجيل، ۱۴۱۲ق.
- ابن مالك، محمد بن عبد الله بن مالك الطائي، شرح تسهيل الفوائد، تحقيق: عبد الرحمن السيد و محمد بدوي المختون، بی جا، هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، ۱۴۱۰ق.
- ابن اثير، ابوالحسن علي بن محمد بن محمد بن عبد الكريم الشيباني الجزري، أسد الغابة في معرفة الصحابة، بيروت: دارالفكر، ۱۴۰۹ق.
- ابن الأنباری، أبو البركات عبدالرحمن بن محمد بن عبيدالله، الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين: البصريين والكوفيين، بيروت: المكتبة العصرية (۱۴۲۴ق).
- ابن النديم، الفهرست، تحقيق: ابراهيم رمضان، بيروت: دارالمعرفة، ۱۴۱۷ق.
- ابن جنّي، أبو الفتح عثمان بن جني الموصلي، الخصائص، بی جا، الهيئة المصرية العامة للكتاب، (بی تا-۱) .

ابن حجر، شهاب‌الدین ابوالفضل احمد بن علی بن محمد بن حجر العسقلانی الکنانی، الإصابة فی تمییز الصحابة، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۵ق.

ابن حنبل، أبوعبدالله أحمد بن محمد بن حنبل الشیبانی المروزی، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقیق: أحمد محمد شاکر، القاهرة: دارالحديث، ۱۴۱۶ق.

ابن خالویه، أبوعبدالله الحسین بن أحمد بن خالویه الهمدانی، إعراب القراءات السبع وعللها، تحقیق: عبد الرحمن العثیمین، القاهرة: مكتبة الخانجي، ۱۴۱۳ق.

_____، مختصر فی شواذ القرآن من کتاب البدیع، القاهرة: مكتبة المتنبی، بی‌تا.

_____، لیس فی کلام العرب، تحقیق: أحمد عبد الغفور عطار، مکة، بی‌تا، ۱۹۷۹م.

ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد، العبر و دیوان المبتدأ والخبر فی تاریخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوی الشأن الأكبر، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۱ق.

ابن سعد، أبوعبدالله محمد بن سعد بن منیع، الطبقات الكبرى، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۰ق.

ابن شقیر، أحمد بن الحسن، المحلّی (وجوه النصب)، ریاض: مؤسسة الرسالة، (۱۹۸۷م).
ابن فارس، ابوالحسین احمد بن فارس بن زکریا، معجم مقاییس اللغة، قم: مكتب الاعلام الاسلامی، (۱۴۰۴ق).

ابن قتیبة، أبو محمد عبد الله بن مسلم، تأویل مشکل القرآن، بیروت: دارالکتب العلمیة، (بی‌تا).
ابن مجاهد، أبوبکر أحمد بن موسى بن العباس التمیمی، کتاب السبعة فی القراءات، تحقیق: شوقي ضیف، القاهرة: دارالمعارف، ۱۴۰۰ق.

ابن الورّاق، محمد بن عبد الله، علل التّحو، ریاض: مكتبة الرشد، ۱۴۲۰ق.
ابن هشام، عبد الله بن يوسف، أوضح المسالك إلى ألفیة ابن مالک، تحقیق: بركات يوسف هبود، بیروت: دارالفکر، بی‌تا.

_____، مغنی اللیب عن کتب الأعاریب، دمشق: دارالفکر، ۱۹۸۵م.
ابوالطیب، عبد الواحد بن علی العسكري الحلبي، مراتب النحویین، تحقیق: محمد أبوالفضل إبراهیم، بیروت: المكتبة العصرية، ۱۴۳۰ق.

ابوبکر ابن الأنباری، محمد بن القاسم، شرح القصائد السبع الطوال الجاهلیات، بی‌جا، دارالمعارف، (بی‌تا).

_____، القطع والائتناف، تحقیق: عبدالرحمن بن إبراهيم المطرودي، المملكة العربية السعودية، دار عالم الكتب، ١٤١٣ق. ابو عبید، قاسم بن سلام بن عبد الله الهروي البغدادي، فضائل القرآن، بیروت: دار ابن کثیر، ١٤١٥ق.

ابو عبیده، معمر بن المثنی التیمی البصري، مجاز القرآن، تحقیق: محمد فؤاد سزگین، بیروت: مكتبة الخانجي (١٣٨١ق).

اخفش، أبو الحسن سعيد بن مسعدة المجاشعي، معاني القرآن، تحقیق: هدی محمود قراعة، القاهرة: مكتبة الخانجي، (١٤١١ق).

استرآبادی، رضی الدین محمد بن حسن، شرح الرضي على كافي ابن الحاجب، تصحيح: يوسف حسن عمر، دارالمجتبی، ١٤٣١ق.

افغانی، سعید، فی أصول النحو، بیروت: المكتب الإسلامي، ١٤٠٧ق.

افغانی، سعید، من تاریخ النحو، بیروت: دارالفکر، بی‌تا.

امرو القیس، امرؤ القیس بن حجر بن الحارث، دیوان امرئ القیس، بیروت: دارالمعرفة، ١٤٢٥ق.

اندلسی، ابوحیان محمد بن یوسف بن علی بن یوسف بن حیان، البحر المحيط في التفسير، بیروت: دارالفکر، ١٤٢٠ق.

_____، التذیل والتکمیل فی شرح کتاب التسهیل، تحقیق: حسن هنداوي، دمشق: دارالقلم، ١٤١٨ق.

بدر عبدالستار، عبیر، الحال والقطع فی معانی القرآن للفراء، مجلة آداب المستنصرية، العدد ٣٨، السنة التاسعة، ٢٠٠٢م، صص: ١٤١-١٦٢.

بغدادی، أبو بكر أحمد بن علي بن ثابت الخطيب، تاريخ مدينة السلام وأخبار محدثيها وذكر قضاةها العلماء من غير أهلها ووارديها، تحقیق: بشار عواد معروف، بیروت: دارالغرب الإسلامي، ١٤٢٢ق.

بلاذری، ابوالحسن احمد بن يحيى بن جابر، جمل من أنساب الأشراف، تحقیق: سهيل زكار و رياض زركلي، بیروت: دارالفکر، ١٤١٧ق.

- بلغدوش زغاش، فتيحة، الآراء النحوية التي تفرد بها الفراء من خلال كتابه معاني القرآن، مذكرة لنيل درجة الماجستير، جامعة الجزائر، كلية الآداب واللغات، ۲۰۰۲م.
- بيلكار، محمدسعید و شیرازی فراشاه، مهديار؛ تأثیر قرائت ابن مسعود بر شکل گیری و تثبیت ایده «واو مقحمة» در میان نحویان کوفه، پژوهش های قرآن و حدیث، دوره ۵۷، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳، صص: ۲۳۹-۲۶۵.
- پاکتچی، احمد، «ابن مسعود، ابو عبدالرحمان»، در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۰ش.
- ثعلب، أحمد بن یحیی، مجالس ثعلب، مصر، دارالمعارف، (۱۳۶۰ق).
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربية، بیروت: دارالعلم للملایین، (۱۳۷۶ق).
- حلبی، أبوالباس، شهاب الدین، أحمد بن یوسف بن عبد الدائم المعروف بالسمن الحلبی، للدر المصون فی علوم الكتاب المکنون، دمشق: دارالقلم، بی تا.
- خطیب، عبداللطیف، معجم القراءات، بی جا، دار سعدالدین (۲۰۰۰م).
- دانی، أبو عمرو عثمان بن سعید بن عثمان بن عمر، جامع البیان فی القراءات السبع، الإمارات، جامعة الشارقة، ۱۴۲۸ق.
- رمانی، ابوالحسن علی بن عیسی، معانی الحروف، تحقیق: عرفان بن سلیم العشاحسونة الدمشقی، بیروت: المكتبة العصرية (۱۴۲۸ق).
- زبیدی اندلسی، أبوبکر محمد بن الحسن بن عبيد الله بن مذحج، طبقات النحویین واللغویین، تحقیق: محمد أبو الفضل إبراهيم، بیروت: دارالمعارف، بی تا.
- زبیدی، محمد بن الحسن بن عبيد الله بن مذحج الأندلسي، طبقات النحویین واللغویین، تحقیق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: دارالمعارف، بی تا.
- زجاجی، أبو القاسم عبد الرحمن بن إسحاق، الإيضاح فی علل النحو، تحقیق: مازن المبارك، بیروت: دارالنفاث، ۱۴۰۶ق.
- سجستانی، محمد بن عزیر، غریب القرآن المسمى بنزهة القلوب، دمشق: دار قتیبة، (۱۴۱۶ق).
- سیبویه، أبویشر عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثي، الكتاب، تحقیق: عبدالسلام محمد بن هارون، القاهرة: مكتبة الخانجي (۱۴۰۸ق).

سیبویه، أبوشعر عمرو بن عثمان بن قنبر الحارثی، الكتاب، تحقیق: عبدالسلام محمد بن هارون، القاهرة: مكتبة الخانجي، ۱۴۰۸ق.

سیرافی، أبوسعید حسن بن عبد الله بن المرزبان السیرافی، شرح کتاب سیبویه، بیروت: دارالکتب العلمیة (۲۰۰۸م).

سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن أبی بکر السیوطی الشافعی، الإیتقان فی علوم القرآن، تحقیق: محمد أبوالفضل إبراهیم، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۷۴م.

_____، الإقتراح فی أصول النحو، دمشق: دارالبيروتی، ۲۰۰۶م.

شاه‌پسند، الهه، رویکرد ادبی - معنایی به قرائات خلاف رسم مصحف در متون قرن سوم مطالعه موردی قرائت ابن مسعود در معانی القرآن فراء، فصلنامه مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال دوم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۷، صص ۲۱-۴۱.

طبری، ابوجعفر محمد بن جریر بن یزید الطبري، تاریخ الأمم و الملوك، تحقیق: محمد أبوالفضل إبراهیم، بیروت: بی‌جا، بی‌تا.

طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، تفسیر الطبري؛ جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: عبدالله بن عبدالمحسن التركي، القاهرة: دار هجر، ۱۴۲۲ق.

طنطاوی، محمد، نشأة النحو وتاریخ أشهر النحاة، القاهرة: دارالمعارف، بی‌تا.
عبابنة، یحیی عطیة، تطور المصطلح النحوي البصري من سیبویه حتی الزمخشري، اردن، عالم الكتب الحديث، ۲۰۰۶م.

عباسی، صادق و حاجی خانی، علی، تحلیل معنای «عن» در قرآن مبتنی بر نظریه اصل معنا، پژوهشنامه نقد ادب عربی، دوره ۱۳، شماره ۲۵، اسفند ۱۴۰۱.

عرباوي، أحمد الشایب، قراءة ابن مسعود وأثرها في الآراء النحوية للفراء، مجلة البحوث والدراسات، ۱۴ع، صیف ۲۰۱۲م.

فارسی، ابوعلی، حسن بن أحمد بن عبدالغفار، الحجة للقراء السبعة، تحقیق: عبد العزيز رباح و أحمد یوسف الدقاق، بیروت: دارالمأمون للتراث، ۱۴۱۳ق.

فراء، أبوزکریا یحیی بن زیاد بن عبدالله بن منظور الدیلمی، کتاب فی لغات القرآن، تحقیق: جابر بن عبدالله السریح، بی‌جا، ۱۴۳۵ق.

_____، معانى القرآن، مصر، دارالمصرية

للتأليف والترجمة، بى.تا.

قفطى، جمال الدين، أبوالحسن علي بن يوسف، إنباه الرواة على أنباه النحاة، تحقيق: محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: دار الفكر العربى، ۱۴۰۶ق.

كراع النمل، علي بن الحسن الهُنائي الأزدي، المنتخب من كلام العرب، مكة، جامعة أم القرى، ۱۴۰۹ق.

كسائي، أبو الحسن علي بن حمزة بن عبدالله الأسدي، مشتبهات القرآن، تحقيق: محمد محمد داود، القاهرة: دار المنار للنشر والتوزيع، ۱۴۱۸ق.

مبرد، أبو العباس، محمد بن يزيد بن عبد الأكبر الثمالى، المقتضب، تحقيق: محمد عبد الخالق عظمة، بيروت: عالم الكتب، بى.تا.

مسلم، أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري النيشابوري، صحيح مسلم، تحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي، القاهرة: مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه، ۱۹۵۵م.

نجفى، روح الله، نقش مصحف «عبدالله بن مسعود» در شكل گيرى و حجت يابى قرائت هاى كوفه، دوفصلنامه مطالعات قرآن و حديث، سال ۱۲، شماره ۲، اسفند ۱۳۹۷.

نحاس، أبو جعفر احمد بن محمد بن إسماعيل النَّحَّاس، معانى القرآن، مكة: جامعة أم القرى، ۱۴۰۹ق.

_____، القطع والائتناف، تحقيق: عبدالرحمن بن إبراهيم المطرودي، المملكة العربية السعودية: دار عالم الكتب، ۱۴۱۳ق.

يوسف حمزة، عمر، القراءات الشاذة مصدرها وموقف العلماء منها، مجلة الشريعة والدراسات الإسلامية، جامعة الكويت، مجلد ۱۷، عدد ۴۹، يونيو ۲۰۰۲م.

Albakri, Redwan B. Refat, Ḥamza's Consideration of Ibn Mas'ūd's Divergent Readings, Journal of Qur'anic Studies, May 2023, vo. 25, No. 1 : pp. 128-179.

Beck, E. (1948). Studien zur Geschichte der kufischen Koranlesung in den beiden ersten Jahrhunderten. I, Orientalia, NOVASERIES, 17 (3), 326-355..

Bibliography

- ‘Abbānā, Yahyā ‘Aṭīyah, *Taṭawwur al-Muṣṭalaḥ al-Naḥwī al-Baṣrī min Sībawayh ḥattā al-Zamakhsharī* (The Evolution of Basran Grammatical Terminology from Sībawayh to al-Zamakhsharī), Jordan: ‘Ālam al-Kutub al-Ḥadīth, 2006 CE.
- ‘Abbāsī, Ṣādiq & Ḥājī-Khānī, ‘Alī, “Analytical Meaning of ‘anna in the Qur’ān Based on the Theory of Original Meaning,” *Journal of Arabic Literary Criticism*, vol. 13, no. 25, Esfand 1401 SH (March 2023 CE), pp. 247–289.
- Abū al-Ṭayyib, ‘Abd al-Wāḥid bin ‘Alī al-‘Askarī al-Ḥalabī, *Marātib al-Naḥwiyyīn* (Ranks of the Grammarians), ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Beirut: al-Maktabah al-‘Aṣriyyah, 1430 AH (2009 CE).
- Abū Bakr Ibn al-Anbārī, Muḥammad bin al-Qāsim, al-Qaṭ‘ wa al-I’tināf (Disconnection and Continuation), ed. ‘Abd al-Raḥmān bin Ibrāhīm al-Maṭrūdī, Saudi Arabia: Dār ‘Ālam al-Kutub, 1413 AH (1992 CE).
- Abū Bakr Ibn al-Anbārī, Muḥammad bin al-Qāsim, *Sharḥ al-Qaṣā’id al-Sab‘ al-Ṭiwāl al-Jāhiliyyāt* (Commentary on the Seven Long Pre-Islamic Odes), Cairo: Dār al-Ma‘ārif, n.d.
- Abū ‘Ubayd, Qāsim bin Sallām bin ‘Abdullah al-Harawī al-Baghdādī, *Faḍā’il al-Qur’ān* (Virtues of the Qur’ān), Beirut: Dār Ibn Kathīr, 1415 AH (1994 CE).
- Abū ‘Ubaydah, Ma‘mar bin al-Muthannā al-Taymī al-Baṣrī, *Majāz al-Qur’ān* (The Metaphor in the Qur’ān), ed. Muḥammad Fū‘ād Sazkīn, Beirut: Maktabat al-Khānjī, 1381 AH (1961 CE).
- Afghānī, Sa‘īd, *Fī Uṣūl al-Naḥw* (On the Fundamentals of Grammar), Beirut: al-Maktab al-Islāmī, 1407 AH (1986 CE).
- Afghānī, Sa‘īd, *Min Tārīkh al-Naḥw* (From the History of Grammar), Beirut: Dār al-Fikr, n.d.
- Akhfash, Abū al-Ḥasan Sa‘īd bin Mas‘adah al-Majāshi‘ī, *Ma‘ānī al-Qur’ān* (The Meanings of the Qur’ān), ed. Hudā Maḥmūd Qarā‘ah, Cairo: Maktabat al-Khānjī, 1411 AH (1990 CE).
- Albakri, Redwan B. Refat, *Ḥamza’s Consideration of Ibn Mas‘ūd’s Divergent Readings*, *Journal of Qur’anic Studies*, May 2023, vo. 25, No. 1 : pp. 128-179.
- Al-Balādhurī, Abū al-Ḥasan Aḥmad bin Yahyā bin Jabir, *Jam‘ min Ansāb al-Ashrāf* (A Collection of Noble Genealogies), ed. Suḥayl Zakār & Riyāḍ Zurkālī, Beirut: Dār al-Fikr, 1417 AH (1996 CE).

- al-Fārisī, Abū 'Alī Ḥasan bin Aḥmad bin 'Abd al-Ghaffār, al-Ḥujjah lil-Qurrā' al-Sab'ah (The Proof for the Seven Reciters), ed. 'Abd al-'Azīz Rabāḥ & Aḥmad Yūsuf al-Daqāq, Beirut: Dār al-Ma'mūn lil-Turāth, 1413 AH (1992 CE).
- al-Farrā', Abū Zakarīyā' Yaḥyā bin Ziyād bin 'Abdullah bin Manzūr al-Daylamī, Kitāb fīhi Lughāt al-Qur'ān (A Book Containing the Qur'ān's Dialects), ed. Jābir bin 'Abdullah al-Sarī', n.p., 1435 AH (2014 CE).
- al-Farrā', Abū Zakarīyā' Yaḥyā bin Ziyād bin 'Abdullah bin Manzūr al-Daylamī, Ma'ānī al-Qur'ān (Meanings of the Qur'ān), Egypt: Dār al-Miṣriyyah lil-Ta'līf wa al-Tarjamah, n.d.
- Al-Jūharī, Ismā'il bin Ḥammād, al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-'Arabīyah (The Correct: Crown of the Language and Correct Arabic Words), Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn, 1376 AH (1957 CE).
- al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn 'Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr al-Suyūṭī al-Shāfi'ī, al-I'tqān fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Perfect Mastery in the Sciences of the Qur'ān), ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Cairo: Egyptian General Book Organization, 1974 CE.
- al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn 'Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr al-Suyūṭī, al-Iqtirāḥ fī Uṣūl al-Naḥw (The Suggestion in Grammar Principles), Damascus: Dār al-Bayrūtī, 2006 CE.
- Andalusī, Abū Ḥayyān Muḥammad bin Yūsuf bin 'Alī bin Yūsuf bin Ḥayyān, al-Baḥr al-Muḥīṭ fī al-Tafsīr (The Comprehensive Sea in Exegesis), Beirut: Dār al-Fikr, 1420 AH (1999 CE).
- Andalusī, Abū Ḥayyān Muḥammad bin Yūsuf bin 'Alī bin Yūsuf bin Ḥayyān, al-Tadhyīl wa al-Takmīl fī Sharḥ Kitāb al-Tashīl (The Supplement and Completion in Commentary on the Book "al-Tashīl"), ed. Ḥasan Hindāwī, Damascus: Dār al-Qalam, 1418 AH (1997 CE).
- 'Arabāwī, Aḥmad al-Shāyib, "Qirā'at Ibn Mas'ūd wa Atharuhā fī al-Ārā' al-Naḥwiyyah li al-Farrā'" (Ibn Mas'ūd's Recitation and Its Influence on al-Farrā's Grammatical Opinions), Majallat al-Buḥūth wa al-Dirāsāt no. 14, Summer 2012 CE, pp. 61–72.
- Badr 'Abd al-Sattār, 'Abīr, "al-Ḥāl wa al-Qaṭ' fī Ma'ānī al-Qur'ān li al-Farrā'" (Circumstantial Clause and Disjunction in al-Farrā's Meanings of the Qur'ān), Majallat Ādāb al-Mustanṣiriyyah, no. 38, year 9, 2002 CE, pp. 141–162.
- Baghdadi, Abū Bakr Aḥmad bin 'Alī bin Thābit al-Khaṭīb, Tārīkh Madīnat al-Salām wa Akhbār Muḥaddithihā wa Dhikr Quttānuhā al-'Ulamā' min Ghayr Ahlihā wa Wāridihā (History of the City of Peace and the Reports

of Its Hadith-Narrators, Mentioning Its Scholars Who Were Not Locals or Visitors), ed. Bashār 'Awād Ma'rūf, Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1422 AH (2001 CE).

Balghadūsh Zaghāsh, Fatīḥah, al-Ārā' al-Naḥwiyyah allatī Tafarrada bihā al-Farrā' fī Kitābihī Ma'ānī al-Qur'ān (The Unique Grammatical Opinions of al-Farrā' as Presented in His Ma'ānī al-Qur'ān), M.A. thesis, University of Algiers, Faculty of Arts and Languages, 2002 CE.

Beck, E. (1948). *Studien zur Geschichte der kufischen Koranlesung in den beiden ersten Jahrhunderten. I, Orientalia, NOVASERIES, 17 (3), 326-355.*

Bīlkār, Muḥammad Sa'id & Shirāzī Farāshāh, Mahdiyār, Ta'thīr Qirā'at Ibn Mas'ūd bar Shakliyyah wa Thabt Fikrat "Wāw Maqḥamah" bayna al-Naḥwiyyīn al-Kūfah (The Influence of Ibn Mas'ūd's Recitation on the Formation and Stabilization of the Idea of the "Wāw Maqḥamah" Among the Kūfī Grammarians), Research in Qur'ān and Ḥadīth, vol. 57, no. 1, Spring–Summer 1403 SH (2024 CE), pp. 239–265.

Dānī, Abū 'Amr 'Uthmān bin Sa'id bin 'Uthmān bin 'Umar, Jāmi' al-Bayān fī al-Qirā'āt al-Sab' (Comprehensive Explanation of the Seven Recitations), Sharjah, U. of Sharjah, 1428 AH (2007 CE).

Ḥalabī, Abū al-'Abbās Shihāb al-Dīn Aḥmad bin Yūsuf bin 'Abd al-Dā'im al-Samīn al-Ḥalabī, al-Dur al-Maṣūn fī 'Ulūm al-Kitāb al-Maknūn (The Protected Pearl in the Sciences of the Hidden Book), Damascus: Dār al-Qalam, n.d.

Ibn 'Abd al-Barr, Abū 'Umar Yūsuf bin 'Abdullah bin Muḥammad bin 'Abd al-Barr al-Namarī al-Andalusī, al-Istī'āb fī Ma'rifat al-Aṣḥāb (The Comprehensive Knowledge of the Companions), edited by 'Alī Muḥammad al-Bajāwī, Beirut: Dār al-Jīl, 1412 AH (1991 CE).

Ibn Abī Dāwūd, Abū Bakr 'Abdallāh bin Sulaymān bin al-Ash'ath al-Azdī al-Sijistānī, Kitāb al-Maṣāḥif (The Book of Codices), edited and annotated by Muḥammad 'Abduh, Cairo: al-Fārūq al-Ḥadīthah li-l-Ṭibā'ah wa-l-Nashr, 1423 AH (2002 CE).

Ibn 'Ādil, Abū Ḥafṣ 'Umar bin 'Alī bin 'Ādil al-Dimashqī, al-Lubāb fī 'Ulūm al-Kitāb (The Essence in the Sciences of the Book), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyyah, 1419 AH (1998 CE).

Ibn al-Anbarī, Abū al-Barakāt 'Abd al-Raḥmān bin Muḥammad bin 'Ubaydallāh, al-Inṣāf fī Masā'il al-Khilāf bayn al-Naḥwiyyīn: al-Baṣriyyīn wa-l-Kūfiyyīn (Equity in Disputed Issues between the Basran and Kufan Grammarians), Beirut: al-Maktabah al-'Aṣriyyah, 1424 AH (2003 CE).

- Ibn al-Anbārī, Abū al-Barakāt ‘Abd al-Raḥmān bin Muḥammad bin ‘Ubaydullah, al-Insāf fī Masā’il al-Khilāf bayna al-Naḥwiyyīn: al-Baṣriyyīn wa al-Kūfiyyīn (Equity in the Disputed Issues between the Grammarians: The Basrans and the Kufans), Beirut: al-Maktabah al-‘Aṣriyyah, 1424 AH (2003 CE).
- Ibn al-Athīr, Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Muḥammad bin ‘Abd al-Karīm al-Shaybānī al-Jazarī, Usd al-Ghābah fī Ma‘rifat al-Ṣaḥābah (The Lions of the Forest in the Knowledge of the Companions), Beirut: Dār al-Fikr, 1409 AH (1988 CE).
- Ibn al-Jazarī, Shams al-Dīn Abū al-Khayr Muḥammad bin Muḥammad bin Yūsuf, al-Naṣr fī al-Qirā’āt al-‘Ashr (Publication on the Ten Readings), edited by ‘Alī Muḥammad al-Ḍabbā’, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, n.d.
- Ibn al-Jazarī, Shams al-Dīn Abū al-Khayr Muḥammad bin Muḥammad bin Yūsuf, Gāyat al-Nihāyah fī Ṭabaqāt al-Qurrā’ (The Ultimate Goal in the Biographies of the Qur’ān Reciters), Maktabat Ibn Taymiyyah, n.d.
- Ibn al-Nadīm, al-Fihrist (The Index), ed. Ibrāhīm Ramaḍān, Beirut: Dār al-Ma‘rifah, 1417 AH (1996 CE).
- Ibn al-Shajarī, Diyā’ al-Dīn Abū al-Sa‘ādāt Hibatullah bin ‘Alī bin Ḥamzah, Amālī Ibn al-Shajarī (Lectures of Ibn al-Shajarī), edited by Dr. Maḥmūd Muḥammad al-Ṭanāḥī, Cairo: Maktabat al-Khānjī, 1413 AH (1992 CE).
- Ibn al-Warrāq, Muḥammad bin ‘Abdullah, ‘Ilal al-Naḥw (The Causes of Grammar), Riyadh: Maktabat al-Rushd, 1420 AH (1999 CE).
- Ibn Fāris, Abū al-Ḥusayn Aḥmad bin Fāris bin Zakariyyā, Mu‘jam Maqāyīs al-Lughah (Dictionary of Linguistic Measures), Qom: Maktab al-‘Ilām al-Islāmī, 1404 AH (1983 CE).
- Ibn Ḥajar, Shihāb al-Dīn Abū al-Faḍl Aḥmad bin ‘Alī bin Muḥammad bin Ḥajar al-‘Asqalānī al-Kinānī, al-Iṣābah fī Tamyīz al-Ṣaḥābah (The Determination of the Companions), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1415 AH (1994 CE).
- Ibn Ḥanbal, Abū ‘Abdullah Aḥmad bin Muḥammad bin Ḥanbal al-Shaybānī al-Marwazī, Musnad al-Imām Aḥmad bin Ḥanbal (The Musnad of Imām Aḥmad bin Ḥanbal), ed. Aḥmad Muḥammad Shākir, Cairo: Dār al-Ḥadīth, 1416 AH (1995 CE).
- Ibn Hishām, ‘Abdullah bin Yūsuf, Awḍaḥ al-Masālik ilā Alfiyyat Ibn Mālik (The Clearest Path to the Alfiyya of Ibn Mālik), ed. Barakāt Yūsuf Hubūd, Beirut: Dār al-Fikr, n.d.

- Ibn Hishām, ‘Abdullah bin Yūsuf, *Mughnī al-Labīb ‘an Kutub al-A‘ārīb* (The Sufficient for the Intelligent Concerning Books of Syntax), Damascus: Dār al-Fikr, 1985 CE.
- Ibn Jinnī, Abū al-Faṭḥ ‘Uthmān bin Jinnī al-Mawṣilī, *al-Khaṣā’iṣ* (The Characteristics), Cairo: al-Hay’ah al-Miṣriyyah al-‘Āmmah lil-Kitāb, n.d.
- Ibn Khālawayh, Abū ‘Abdullah al-Ḥusayn bin Aḥmad bin Khālawayh al-Hamadhānī, *I‘rāb al-Qirā’āt al-Sab‘ wa ‘Ilaluhā* (The Grammatical Analysis and Reasons of the Seven Recitations), ed. ‘Abd al-Raḥmān al-‘Uthaymīn, Cairo: Maktabat al-Khānjī, 1413 AH (1992 CE).
- Ibn Khālawayh, Abū ‘Abdullah al-Ḥusayn bin Aḥmad bin Khālawayh al-Hamadhānī, *Mukhtaṣar fī Shawādh al-Qur’ān min Kitāb al-Badī‘* (A Summary on Rare Readings from al-Badī‘), Cairo: Maktabat al-Mutanabbī, n.d.
- Ibn Khālawayh, Abū ‘Abdullah al-Ḥusayn bin Aḥmad bin Khālawayh al-Hamadhānī, *Laysa fī Kalām al-‘Arab* (Nonexistent in Arabic Speech), ed. Aḥmad ‘Abd al-Ghafūr ‘Aṭṭār, Mecca: n.p., 1979 CE.
- Ibn Khālawayh, Abū ‘Abdullah al-Ḥusayn bin Aḥmad bin Khālawayh, *Laysa fī Kalām al-‘Arab* (What Does Not Exist in the Arabic Language), edited by Aḥmad ‘Abd al-Ghafūr ‘Aṭṭār, Mecca: n.p., 1399 AH (1979 CE).
- Ibn Khaldūn, ‘Abd al-Raḥmān bin Muḥammad, *al-‘Ibar wa Dīwān al-Mubtada’ wa al-Khabar fī Tārīkh al-‘Arab wa al-Barbar* (The Book of Lessons and the Register of Beginnings and News in the History of Arabs and Berbers), Beirut: Dār al-Fikr, 1401 AH (1981 CE).
- Ibn Mālīk, Muḥammad bin ‘Abdullah bin Mālīk al-Ṭā’ī, *Sharḥ Tashīl al-Fawā’id* (Commentary on the Simplification of Benefits), edited by ‘Abd al-Raḥmān al-Sayyid and Muḥammad Badawī al-Makhtūn, Hajar for Publishing, n.d.
- Ibn Mujāhid, Abū Bakr Aḥmad bin Mūsā bin al-‘Abbās al-Tamīmī, *Kitāb al-Sab‘ah fī al-Qirā’āt* (The Book of the Seven Readings), ed. Shawqī Dayf, Cairo: Dār al-Ma‘ārif, 1400 AH (1980 CE).
- Ibn Qutaybah, Abū Muḥammad ‘Abdullah bin Muslim, *Ta’wīl Mushkil al-Qur’ān* (The Interpretation of the Difficulties in the Qur’ān), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, n.d.
- Ibn Sa’d, Abū ‘Abdullah Muḥammad bin Sa’d bin Munī‘, *al-Ṭabaqāt al-Kubrā* (The Major Classes), ed. Muḥammad ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 1410 AH (1989 CE).

- Ibn Shaqīr, Aḥmad bin al-Ḥasan, al-Muḥallī (Wujūh al-Naṣb) (The Local - Grammatical Aspects of Accusation), Riyadh: Mu'assasat al-Risālah, 1987 CE.
- Imru' al-Qays, Imru' al-Qays bin Ḥujr bin al-Ḥārith, Dīwān Imru' al-Qays (The Collection of Poems of Imru' al-Qays), Beirut: Dār al-Ma'rifah, 1425 AH (2004 CE).
- Istarābādī, Raḍī al-Dīn Muḥammad bin Ḥasan, Sharḥ al-Raḍī 'alā Kāfiyyat Ibn al-Ḥājjib (al-Raḍī's Commentary on Ibn al-Ḥājjib's Kāfiyyah), ed. Yūsuf Ḥasan 'Umar, Dār al-Mujtabā, 1431 AH (2010 CE).
- Karā' al-Naml, 'Alī bin al-Ḥasan al-Hunaynā'ī al-Azdī, al-Muntakhab min Kalām al-'Arab (The Selected from Arabic Speech), Mecca: Um al-Qurā University, 1409 AH (1989 CE).
- Kasā'ī, Abū al-Ḥasan 'Alī bin Ḥamzah bin 'Abdullah al-Asadī, Mushtabahāt al-Qur'ān (Ambiguous Words in the Qur'ān), ed. Muḥammad Muḥammad Dāwūd, Cairo: Dār al-Manār lil-Nashr wa al-Tawzī', 1418 AH (1997 CE).
- Khaṭīb, 'Abd al-Latīf, Mu'jam al-Qirā'āt (Dictionary of Recitations), n.p., Dār Sa'd al-Dīn, 2000 CE.
- Mubarrad, Abū al-'Abbās Muḥammad bin Yazīd bin 'Abd al-Akbar al-Thamālī, al-Muqtaḍab (The Concise), ed. Muḥammad 'Abd al-Khāliq 'Aẓīmah, Beirut: 'Ālam al-Kutub, n.d.
- Muslim, Abū al-Ḥusayn Muslim bin al-Ḥajjāj al-Qushayrī al-Naysābūrī, Ṣaḥīḥ Muslim, ed. Muḥammad Fū'ād 'Abdul-Bāqī, Cairo: 'Īṣā al-Bābī al-Ḥalabī & Co., 1955 CE (first ed.).
- Naḥḥās, Abū Ja'far Aḥmad bin Muḥammad bin Ismā'īl al-Naḥḥās, al-Qaṭ' wa al-I'tināf (Disjunction and Continuation), ed. 'Abd al-Raḥmān bin Ibrāhīm al-Maṭrūdī, Saudi Arabia: Dār 'Ālam al-Kutub, 1413 AH (1992 CE).
- Naḥḥās, Abū Ja'far Aḥmad bin Muḥammad bin Ismā'īl al-Naḥḥās, Ma'ānī al-Qur'ān (Meanings of the Qur'ān), Mecca: Umm al-Qurā University, 1409 AH (1989 CE).
- Najafī, Rūḥullah, Naqsh Muṣḥaf "'Abdullah bin Mas'ūd" fī Shaklīyah wa Ḥujjat Yābī Qirā'āt al-Kūfah (The Influence of the 'Abdullah bin Mas'ūd Mushaf in the Formation and Authoritative Justification of Kūfī Recitations), Journal of Qur'ānic and Ḥadīth Studies, vol. 12, no. 2, Esfand 1397 SH (March 2019 CE), pp. 251–268.
- Pākatchī, Aḥmad, "Ibn Mas'ūd, Abū 'Abd al-Raḥmān," in Dā'irat al-Ma'ārif al-Islāmiyyah, vol. 4, Tehran: Center for the Encyclopaedia of Islam, 1370 SH (1991 CE).

- Qiftī, Jamāl al-Dīn Abū al-Ḥasan ‘Alī bin Yūsuf, *Inbāh al-Ruwāt ‘alā Anbāh al-Naḥwah* (Informing Narrators About the Progenitors of Grammarians), ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Cairo: Dār al-Fikr al-‘Arabī, 1406 AH (1986 CE).
- Rumānī, Abū al-Ḥasan ‘Alī bin ‘Isā, *Ma‘ānī al-Ḥurūf* (Meanings of the Letters), ed. ‘Irfān bin Sulaym al-‘Ashāḥṣūnah al-Dimashqī, Beirut: al-Maktabah al-‘Aṣriyyah, 1428 AH (2007 CE).
- Shah-Pasand, Elahé, “Literary-Semantic Approach to Non-standard Musḥaf Orthography Recitations in 3rd-century Texts: The Case Study of Ibn Mas‘ūd’s Recitation in al-Farrā’s Ma‘ānī al-Qur’ān,” *Journal of Qur’ānic Studies & Islamic Culture*, vol. 2, no. 3, Autumn 1397 SH (2018 CE), pp. 21–41.
- Sībawayh, Abū Bishr ‘Amr bin ‘Uthmān bin Qanbar al-Ḥārithī, *al-Kitāb* (The Book), ed. ‘Abd al-Salām Muḥammad bin Hārūn, Cairo: Maktabat al-Khānjī, 1408 AH (1988 CE).
- Sijistānī, Muḥammad bin ‘Azīr, *Gharīb al-Qur’ān al-Musammā Binziḥat al-Qulūb* (The Rare Qur’ān, Called Rest of the Hearts), Damascus: Dār Qutaybah, 1416 AH (1996 CE).
- Sīrāfī, Abū Sa‘īd Ḥasan bin ‘Abdullah bin al-Marzbān al-Sīrāfī, *Sharḥ Kitāb Sībawayh* (Commentary on Sībawayh’s al-Kitāb), Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah, 2008 CE.
- Ṭabarī, Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr al-Ṭabarī, *Tafsīr al-Ṭabarī: Jāmi‘ al-Bayān ‘an Ta’wīl Āy al-Qur’ān* (Comprehensive Exegesis of the Qur’ān’s Verses), ed. ‘Abdullah bin ‘Abd al-Muḥsin al-Turkī, Cairo: Dār Hījir, 1422 AH (2001 CE).
- Ṭabarī, Abū Ja‘far Muḥammad bin Jarīr al-Ṭabarī, *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk* (History of Nations and Kings), ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Beirut, n.p., n.d.
- Ṭantāwī, Muḥammad, *Nash‘at al-Naḥw wa Ta’rīkh Ashḥar al-Naḥwah* (The Emergence of Grammar and the History of Its Most Famous Grammarians), Cairo: Dār al-Ma‘ārif, n.d.
- Tha‘lab, Aḥmad bin Yaḥyā, *Majālis Tha‘lab* (The Gatherings of Tha‘lab), Cairo: Dār al-Ma‘ārif, 1360 AH (1941 CE).
- Yūsuf Ḥamzah, ‘Umar, “al-Qirā‘āt al-Shādhḍah Maṣḍarūhā wa Mawqīf al-‘Ulamā’ Minhā” (The Source of Non-standard Readings and the Scholarly Attitude toward Them), *Majallat al-Sharī‘ah wa al-Dirāsāt al-Islāmiyyah*, Kuwait University, June 2002 CE, vol. 17, no. 49, pp. 87–129.

- Zajjājī, Abū al-Qāsim ‘Abd al-Raḥmān bin Ishāq, *al-I’ dāḥ fī ‘Ilal al-Naḥw* (Clarification in the Causes of Grammar), ed. Māzin al-Mubārak, Beirut: Dār al-Nafā’is, 1406 AH (1986 CE).
- Zubaydī al-Andalusī, Abū Bakr Muḥammad bin al-Ḥasan bin ‘Ubaydullah bin Mudhaj, *Ṭabaqāt al-Naḥwiyyīn wa al-Lughawiyyīn* (The Classes of Grammarians and Linguists), ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Beirut: Dār al-Ma‘ārif, n.d.
- Zubaydī, Muḥammad bin al-Ḥasan bin ‘Ubaydullah bin Mudhaj al-Andalusī, *Ṭabaqāt al-Naḥwiyyīn wa al-Lughawiyyīn*, ed. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Cairo: Dār al-Ma‘ārif, n.d.